

REIZEN VOOR GENOEGEN

**Een reisje van Aleida van Delden
door België en langs de Rijn
1856
en van Mattheus van Delden door België
1863**

M.L. Hansen (ed.)

REIZEN VOOR GENOEGEN

**Een reisje van Aleida van Delden door België en langs de Rijn
1856
en van Mattheus van Delden door België
1863**

© Uitgegeven door STRENG, Epe 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets aan deze uitgave mag op enige manier verveelvoudigd of openbaar gemaakt worden, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Een reisje van Aleida van Delden door België en langs de Rijn 1856	9
Mattheus van Delden in België 1863	23
Gebruikte literatuur	33
Index	34

Inleiding

‘Eene onbestemde nieuwsgierigheid’ naar de zuiderburen, voerde Aleida van Delden (1829-1863) met haar ouders in 1856 naar België en naar de Rijn, en haar broer Mattheus van Delden (1826-1906) reisde in 1863 naar België. Aleida en Mattheus waren twee van de negen kinderen van Berend van Delden (1797-1880) en Aleida Johanna Houck (1797-1859). Het gezin woonde in Deventer, zij behoorden tot de welgestelde koopman-families en waren lid van de doopsgezinde kerk. Berend van Delden en zijn zoon Mattheus werkten in het familiebedrijf, een zeepziederij, en hadden enige ervaring in het reizen. Wat Berend betreft waren dat - voor zover bekend - zakelijke reisjes en het bezoeken van familie. De Van Deldens hadden zich in Groningen, in Amsterdam, in het Duitse Northorn en zelfs in Zwitserland en Oost-Indië gevestigd.¹ Mattheus was vóór zijn reis naar België slechts één keer op vakantie geweest. Dat was in 1856 geweest toen hij, twee weken nadat zijn zus Aleida en zijn ouders teruggekeerd waren van hun reisje naar België en de Rijn, vertrok naar de Harz in Duitsland.² Uit de eerste regels van het verslag blijkt dat beide reizen Mattheus zeer goed bevallen zijn, hij zou in de volgende jaren dan ook nog vaak zijn koffer pakken.³

De Van Deldens reisden met de diligence, met de trein en met de stoomboot. De openbare diligence reed volgens een vast tijdschema en bereikte het hele land. De aanleg van spoorwegen - de eerste lijn werd in 1839 geopend - betekende een belangrijke ontsluiting van gebieden die voorheen slechts moeizaam bereikbaar waren en met de toename van het treinverkeer nam ook de toeristen-industrie toe. Waar mogelijk reisde men per boot, de eerste stoomboten waren weliswaar al enige decennia in gebruik maar de waterwegen waren nog niet overal aangepast aan de nieuwe wensen en soms moest van een boottocht worden afgezien omdat de waterstand te laag was. Als er vooruit een hotelkamer werd geboekt, werd er gebruik gemaakt van de telegraaf, ook een nieuwe techniek uit de negentiende eeuw. Aleida en haar ouders lijken hun reis dag voor dag gepland te hebben terwijl Mattheus zichzelf enige speelruimte gaf; hij week soms van zijn reisschema af maar moest wel op tijd weer thuis zijn om zijn werkzaamheden in het familiebedrijf te hervatten.

Aleida van Delden en haar ouders bezochten eerst Vlaanderen, daarna Walonië en via de Rijn keerden vader, moeder en dochter weer naar Deventer terug. Op reis bezochten zij culturele bezienswaardigheden zoals kerken en musea, zij wandelden door havens en over markten en bezochten diverse fabrieken. Ook dat waren, met de treinen en de stoomschepen, toeristische trekpleisters. Het natuurschoon behoorde tot een van de hoofdzaken van een reis, Aleida - bijvoorbeeld - had nog nooit eerder een rots gezien.

Aleida schreef het verslag van de reis, die van 4 juli tot 18 juli duurde, voor haar moeders verjaardag (11 oktober) netjes over. Zij opende met een gedichtje van beroemde vaderlandse dichter Cats.⁴ Het reisverslag staat op bladen die tot één katern zijn gevouwen, zonder een aparte omslag. Op de eerste - ongenummerde - pagina staat het gedichtje, daarna volgen drieënzestig genummerde pagina's met het reisverslag.

Mattheus bond zijn keurig en vlot geschreven reisverslag van zijn dertiendaagse reis door België in een boekje. Op de eerste pagina schreef hij de titel, op de twee schreef hij een overzicht van de route met de dagen en de data en daarna volgt het reisverslag. Hij nummerde de pagina's niet.

De beide handschriften bevinden zich in het Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek te Deventer, in het familiearchief Van Delden, inventaris nummers 56 en 58.

1 Moussault, *Het geslacht Van Delden*.

2 Hansen, *Herinneringen aan Duitsland*.

3 Zie voor meer reisverslagen van Mattheus van Delden het overzicht van de Overijsselse Handschriften.

4 Jacob Cats (1577-1660).

Voor de transcriptie golden de volgende regels:

- De spelling, interpunctie etc. zijn vrijwel zonder wijzigingen overgenomen.
- Waar het voor de leesbaarheid wenselijk was zijn hoofdletters aangepast.
- Duidelijke verschrijvingen zijn verbeterd of tussen [vierkante haken] aangevuld of in een voetnoot toegelicht.
- Onleesbare teksten zijn vermeld als < -- > en slechtleesbare teksten staan eveneens tussen <punthaken>.
- De onderstrepingen zijn gecursiveerd.
- De oorspronkelijke paginanummering staat tussen (ronde haken), de door de editeur toegevoegde paginanummers staan tussen [vierkante haken].
- De namen van personen zijn zoveel mogelijk in nationale en internationale biografieën opgespoord. Maar niet altijd bleek dat mogelijk, zodat daar toelichting ontbreekt.

Een reisje van Aleida van Delden door België en langs de Rijn 1856

Mijner lieve Moeder

biede ik op haren negen en vijftigsten verjaardag deze herinneringen en aanteekeningen aan, van het reisje, dat ik dezen zomer met mijne beste Ouders gedaan heb.

Die buitenslands niet heeft ten besten,
Verliest wellicht zijn Oost en Westen;
Dus Vrienden wort u beursje plat,
Keert weder naar u eygen stadt.

Cats.

(1) Den vierden Julij van 't jaar 1856 brak aan en met haar de dag waarop ons heerlijk plan zoude ten uitvoer gebragt worden en ik met Vader en Moeder een toertje door Belgie en langs den Rhijn zoude maken; met verlangen en eene onbestemde nieuwsgierigheid naar alles wat wij zouden zien en onder vinden, begaven wij ons ten half zeven ure 's morgens naar 't kerkhof ten einde ons door de deligence van Budde naar Arnhem te laten brengen, het weder, dit voorwerp der hope voor alle reizenden, liet alles goeds van zich verwachtten en wij verlieten onze oude veste met de stille bede dat wij allen die wij lief hadden en achterlieten vergenoegd en gezond weder mogten terug zien!

Na eene aangename reis in de Cabriolet kwamen wij ter goeder (2) ure aan den trein voor Rotterdam en namen daarin plaats, nadat we ons door 't gebruik van een kopje koffij en een broodje verkwikt hadden; veel belangrijks bood ons het gezelschap niet aan doch hoe zou dit ook, sedert men hier te lande, het stommetje spelen met zijne medereizigers heeft in zwang gebragt; te Rotterdam gekomen, ondervond ik eene kleine teleurstelling, toen ik bespeurde dat het Station, waartoe het gebouw dat vroeger voor 't groote zangersfeest diende, was ingerigt, te ver van de stad verwijderd lag om iets van hare schoone ligging te kunnen zien; na lang en vervelend gewacht te hebben (hoe zelden toch is wachten *niet* vervelend) kwam de boot die ons naar de Moerdijk zoude brengen, in 't gezicht, legde digt by 't station aan, en nam ons en eenige onzer medereizigers mede (3) aan boord, en weldra zaten wij al voortstoomende, rustig en wel, boven op 't schip, het heerlyk zomerwêr genietende meer nog dan 't mooie uitzicht, want dit is zoo geheel vlak, dat het alléén de fraaije brede rivier met al hare op en afvarende schepen is welke 't oog aangenaam bezig houden; al spoedig namen een Heer en Dame bij ons plaats, en bespeurden wij dat het een jong gehuwd paar was welke hun huwelijks reisje maakte, bijzonder vielen zij niet in onze smaak ofschoon wij aan hen nog al eenige verprating hadden; later hoorden wij dat zij eene jufvrouw Weeninck uit Zutphen was en hy een advocaat uit Arnhem, wiens naam ik echter vergeten heb; te Dortregt lagen wij eenige oogenblikken stil en hadden dus niet meer tijd, dan om te zien dat de Stad een zeer ouderwetsche toren en poort heeft⁵ en even als Deventer zeer mooi aan (4) [de] rivier zoude liggen, wanneer de genies hare vesting muren als onnodig wilde verklaren!

Aan de Moerdijk gekomen, bragt de spoor ons al spoedig te Rosendaal, alwaar wij eenigen tijd in het stations gebouw moesten vertoeven, omdat de passen in ontvangst werden genomen; Een drietal onzer mede reizigers lieten wij hier achter, daar zij naar Breda moesten; zij hadden bijzonder onze aandacht getrokken daar de eene dame ons aanstonds eene krankzinnige toescheen; en in gesprek met hen getreden zynde, verhaalde de andere dame (een aardig klein, niet zeer jong vrouwtje) en deze haar man ons, dat zij [haar] als patiente, zijnde zyn zuster, uit het gesticht te Zutphen hadden afgehaald om haar bij zich te houden, daar er toch geen kans meer op herstel bestond en de zieke geheel wezenloos en stil (5) was. Eindelijk werden tot onze vreugde de glazen deuren van de zeer kleine wacht kamer, voor de veele passagiers geopend, en voorwaarts stoomden wij wêr tot het 1ste station over de Belgiesche grenzen en op nieuw werd ons geduld op de proef gesteld, daar eerst ons koffer moest

5 Op de middeleeuwse Grote Hoofdpoort van Dordrecht was in de zeventiende eeuw een nieuwe toren gezet, het was een met koper bekleede ronde koepel waarop een dunne spits stond.

nagezien en toen de pas wêer in ontvangst moest genomen, toen echter stoomden wij met eene verbazende snelheid in eens door tot Antwerpen, 't was half negen des avond en daar wij de lange zomerdagen hadden uitgekozen, konden wij bij onze aankomst alles goed rondom ons opnemen, wij namen plaats in een omnibus en reden een groot gedeelte der stad door, zoodat wij door het bijzonder ongemakkelijke van dit rijtuig meer vermoeid dan door de geheele reis, eindelijk voor de portecochère van het Hotèl St Antoine stil hielden, weldra waren wij aangenaam gelogeerd op de tweede verdieping uitziende op (6) de binnenplaats welke rondom met mooie orange boomen bezet was, na ons wat te huis gemaakt te hebben begaven wij ons naar beneden en soupeerden met cotelettes en salade, het geen ons na de lange reisdag regt verkwikte en niet minder verkwikkend was ons de ruste toen wij na een fameuse sprong onze leden uitstrekten op het hoge ledikant met witte neteldoeksche gordijnen spaarzaam behangen; de volgende morgen (een zaterdag) vond ons mêer verfrischd aan de goed bezette ontbijt tafel; *tot overburen hebbende* een Heer en eene dame uit het reisgezelschap van den vorigen dag; door haar zagen wij het eerst de zoo veel gebruikte blaauw zijden luifel los voor over de hoed gebonden dragen.⁶ Ten negen ure lieten wij onzen commissionnair roepen en rigtten toen onze schreden 't eerst over de vlak bij gelegene Place-verte een mooi met boomen bezet plein in welks midden punt het standbeeld van Rubens⁷ is geplaatst; dit beeld stelt den grooten man voor als schilder, (7) Diplomaat en Staatsman, getuige het palet met penseelen welke met den hoed, rollen papier en boeken aan deszelfs voeten liggen; aan de andere zijde van het plein, vroeger het Dom kerkhof, staat de Cathedrale gewoonlyk de Notre Dame genaamd; trotsch en indrukwekkend in haar uiterlijk⁸ met den sierlijken toren welke Napoleon bij Mechelsche kant vergeleek; maar niets minder indruk wekkend is haar inwendige, wanneer men daar by het binnentreden eensklaps die zeven hoge gallerijen voor zich ziet waarvan de middenste de breedste; de gewelven rusten op 125 pijlaren, waardoor men door de enorme grootte der kerk prachtige perspectieven heeft; achter het altaar bevindt zich een reliëf schilder stuk van Van Bree⁹ hetwelk echter een niet ingelichte voor marmer beeldwerk zal aan zien, ik was er ten minste de dupe van (8) tot dat onze reisgenoot met de blaauwe luifel mij uit den droom hielp, bij nadere bezien geloof ik echter het stukje boven de kamerdeur des Konings in het paleis te Amsterdam¹⁰ nog te préférer; het groote schilderstuk van Rubens, de afname van 't kruis, was door een gordijn bedekt het welk alléén 's middags ten vijf ure wordt weg gehaald, terwyl men dan 24 centimes voor de entré in de kerk moet betalen; deze ellendige gewoonte was oorzaak dat wij het wereld beroemde meester stuk van Rubens niet zagen, en hoeveelen zullen het met ons niet zien, want wie kan op reis aan zulk een juist bepaald uur gebonden zijn! Toen wij de kerk verlieten bezochten wij de waarlijk frische en zindelijke vischmarkt; nimmer zag ik zoo iets wezentlijk aanlokkends op eene plaats, die gewoonlijk zoo terug stootend is door de reuk en de vuiligheid, de rondom uitgestalde visch op de zwartmarmeren toonbanken (9) lagen in hare veelvuldige soorten uitnoodigend voor ons; nadat wy het tweede plein alwaar de reiniging der visch geschied, waren overgegaan, kwamen wij door een groot huis met een gang aan de kaai uit, deze wandelden wij langs en bezochten toen de bassins welke waarlijk intéressant zijn, vooreerst door hunne grootsche aanlage van sluizen en muren, maar voor Moeder en mij meer nog door het werkzame gewoel en de sierlijke zoowel groote als kleine schepen, uitnemend beviel ons dit gedeelte van onze wandeling en half met wêerzin verlieten wij het prachtige riviergezicht en de vrolijke dokken om de stad wêer in tegaan en de kerk St. Jacques met hare talrijke marmeren altaren¹¹, de St. Paul en hare marmeren vloer benevens de aller popperigste en zelfs stuitende Calvarien berg te bezien, die grove zinnelijke voorstelling van

6 De falie was een nationaal kledingstuk voor vrouwen. Het was - rond 1830 - een lange zwarte shalw van circa 2 el breed. Voor welgestelde dames gemaakt van zijde, voor de armere vrouwen van wol. De doek werd over het hoofd gedrapeerd, bedekte aan de achterzijde de taille en viel aan de voorzijde in rijke plooien tot ver over de knie (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 59, 172 noot 12).

7 Peter Paul Rubens (1577-1640). Vlaams barokschilder.

8 Aan de gotische Notre-Dame-à-l'Arbre werd vanaf 1352 tot 1584 gebouwd.

9 Matthijs Ignatius van Bree (1733-1839). Vlaams schilder. Mogelijk zijn broer Philippe van Bree (1786-1871).

10 In het Paleis op de Dam bevinden zich de befaamde 'grauwtjes' van Jacob de Wit (1695-1754), ook wel Witjes of grisailles genoemd. Het zijn schilderijen in grijs tinten die de indruk wekken beeldhouwwerk te zijn (Emeis, *Het Paleis op de Dam*, 45).

11 De St.-Jacques of St.-Jacobskerk heeft een rijk barok interieur.

dit gedeelte der heilige schrift (10) gaf ons een onaangenaam gevoel¹², en kan men volgens mijn gevoelen, zoowel de St Paul als de St. Jacques onbezocht laten, zoolang men geen tijd over heeft; anders is het echter met de St: André¹³, alléén de predikstoel beloont ten volle, de moeite van haar te bezoeken, aan den voet des stoels staan in meer dan levens groote beelden, Jezus en zijne discipelen, kragtig en levendig uit hout gesneden voorstellende de vischvangst der Apostelen, waarbij Jezus over het water tot hen komt; ook het bijwerk als schuit, netten, mand enz: is zoo natuurlyk dat men ze voor wezentlijk vlecht en knoopwerk aanziet.¹⁴ Daarna begaven wij ons naar 't Museum, waarnaar ik reikhalzend had uitgezien; was het echter door de gespannen verwachting of door de veele bijbelsche of alégorische voorstellingen, die wij zoo talryk in al de bezochte kerken gezien hadden of wel vermoeidheid doch meer waarschijnlijk de onkunde in 't beoordeelen der oude schilder school welk (11) ons eene teleurstelling deed ontwaren welke ik in 't Museum niet verwacht had, wel was er veel moois en treffends, doch weinig van dat liefelijke eenvoudige dat zoowel het ongeoeffende als het geoeffende oog, zoo goed doet. Het gebouw van 't Museum ligt in een tuin waarin een sierlijk atelier voor den directeur den H[ee]r de Keijzer gebouwd werd benevens een woonhuis ten einde Z[ijn] E[dele] altijd daar tegenwoordig konde zijn, hetgeen thans moeyelijk was, daar het woonhuis van dezen Heer midden in de stad stond en 't Museum geheel aan 't einde; van daar begaven wy ons naar het geheel andere einde der stad, naar de Zoölogische tuin, deze is vrolyk en sierlijk aangelegd en rijk in allerlei vreemde dieren en vogels; aangenaam bragten wij hier het laatste uurtje van onzen langen doch ook goed besteedden morgen door en reden ten vier uur weder naar ons Hotèl ten einde onze plaatsen aan de table d'hôte (12) in te nemen; ik vergat daar nog aan te stippen, dat wij op onzen weg van 't Muséum naar de Zoölogische tuin eerst nog de Beurs¹⁵ bezochten, een groot rond gebouw of liever een rond plein met glas overdekt waarom heen gallerijen waren op getrokken waarin zich verschillende vertrekken bevinden welke meest aan schilders voor ateliers of aan advocaten enz: voor kantoren verhuurd worden; vier straten loopen op dit plein uit en geven er eene voortdurende passage. Eene derzelve volgende kwamen wij op de Place-de-meir juist toen de eerste droppels van eene hevige regenbui begonnen te vallen en haastten wij ons dus om bij Jules Allard, restaurateur-pâtissier; niet alléén den uitwendigen mensch voor nat worden maar ook den inwendigen voor te groote vermoeying en verslapping te behoeden; prettig zaten wij daar boven op de keurig ingerigte zaal en zagen van het kleine balcon de geheele place de meir over, waarvan (13) als door toverslag groenvrouwen, uitventers, beursgangers, ledig gangers ja alles behalve de arme hun knollen met hunne vigilantes, waartegen de voerlui zich zoo goed mogelyk trachtten te beschutten; verdwenen waren. Gaarne denk ik nog terug aan die lieve rustplaats waar wij ons zoo verkwikten aan ons twaalf uurtje waarvan de ommelette soufflé à la vanille niet 't minst was ofschoon ons uit de rekening ook bleek dat Monsieur Jules de kunst om voordeelig voor zich te rekenen goed verstond. Zooals ik straks zeide waren wij ter goeder ure in St Antoine terug, dineerden lekker; en stapten na den eten in eene opene calèche daar het weder den geheele dag uitgezonderd die regenbui niets te wenschen overliet, wij reden de sierlijk aangelegde Boulevards langs; stapten aan de koninklijke tuin af welke wij op ons gemak door wandelden, 't was een groote buiten societeit, waarin men druk bezig was alles feestelyk in te rigten daar de koning¹⁶ er de (14) volgenden dag zoude komen, de aanleg was beeldig als ook de veele soorten van vreemde en bloeyende boomen; van daar wandelden wy nog door het park dat er dicht bij lag en eene publieke wandeling aanbied. Wij genoten de heerlijke geur der lindebloessem en vonden onze calèche ons wachtende in de laan en reden daarop langs veele tuinen en buitentjes naar de citadel welke wij slechts op een groote afstand konden naderen en die volstrekt niet aan onze

12 Het monument omvat een nauwkeurige kopie van het Heilig Graf in Jeruzalem, Het werd in 1697 ontworpen en in 1734 uitgevoerd met kunstmatige grotten en rotsgangen die in de besloten tuin van de Sint-Jacobskerk waren gemaakt, met realistische levensgrote beschilderde beelden, voorstellende apostelen, profeten en mensen in het vagevuur. De een vond de bezichtiging wèl de moeite waard, de ander vond het stuitend (Van Strien, *De ontdekking*, 204. Bootsma-Van Hulten, 'Een Rotterdams paar', 271. Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 131, 184 noot 1. Streng, *Eene reyse na Vlaanderen en Braband*, 47. Hansen, *Afgezeijld*, 20).

13 De St.-Andreaskerk.

14 De preekstoel werd gemaakt door ene Van Ooi (Bootsma-Van Hulten, 'Een Rotterdams', 268).

15 De Handelsbeurs uit 1531 werd in 1858 vernietigd.

16 Leopold I (1790-1865). Koning van België.

verwachting voldeed¹⁷; te huis gekomen dronken wij nog ons kopje thee, en beklommen wel vermoeid doch ook zeer voldaan nog eens onzen troon; en sliepen allen zoo fiks dat onze vrees dat Moeder zich te veel vermoeid zoude hebben ongegrond bleek te zijn.

Zondag den zesten July vond ons al wêêr vroegtijdig uit de vêeren of liever van de springvêeren matras, welke prettige frische ligging wij in de meeste logementen hebben aangetroffen; (15) en ten 6½ uur zaten wij in de spoortrein, welke ons ten 8 ure te Brussel bragt; groot was het aantal passagiers allen door het mooie zondag wêêr uitgelokt; onder weg speet het ons dat wij onze plaatsen niet eerst tot Mechelen hadden genomen, want toen de trein ophieldt en de roep klonk, “Messieurs pour Maline”, hadden wy gaarne mede uitgestapt zoo lief lag het stadje in de heldere morgen zon voor ons; regt mooi wordt de omstreek eerst dicht by Brussel, alwaar de grond golvend wordt en de vriendelijke buitenverblijven in de verte nieuwsgierig tusschen de boomen doorkijken; eer wij er aan dachten stonden wij voor 't station, hadden spoedig ons koffer gevonden en traden dwars door 't gebouw en vonden van de andere zijde de Omnibus van 't Hotêl Flandre gereed. Voor wij instapten sloegen wij echter de oogen regts en links, en toen gevoelde ik eerst dat wij in eene waarlijk grootsche stad waren aan(16)gekomen, want verrassend en indrukwekkend te gelijk was het gezicht op die breede boulevards met die groote gebouwen! Al voortrijdende verwonderden wij ons over al de nering doende menschen in al de open winkels, niet tegenstaande het zondag was, zelfs was het op de groen markt in volle bedrijvigheid; eindelijk reden wij stapvoets en voelden dat het tegen de hoogte opging; wij waren dan ook in de schitterende Rue Madeleine en stonden weldra op de Place-Royale voor het Hotêl de Flandre. Weldra zaten wij aan ons tweede ontbijt en zagen dat toch niet alle inwoners der belgische hoofdstad den zondag vergaten, maar gehoor gaven aan het klokluiden van den St Jacques, waar naast het Hotêl de Flandre is op getrokken. Met het heerlijkste weder stapten wij al spoedig het park¹⁸ in en rigten onze schreden 't eerst naar het Palais National, vlak tegen over het park in de Rue de Lois gelegen, in welks straat zich alle minis(17)terien bevinden en aan welker einde men de kerk St: Joseph gewaar wordt die in het nieuwe gebouwde gedeelte der stad staat; genaamd Quartier Léopold. Bij het binnen treden der vestibule wordt het oog aanstonds getrokken door de groote wit marmeren standbeelden en de rood marmeren trappen die aan wêerszijden naar de verschillende vleugels van het gebouw voeren; 't eerst bragt onze geleider ons in de vergaderzaal der staten vervolgens zagen wij de burgemeesters kamer waarin de drie schilder stukken: "Hendrik IV en zijne kinder["] door H: Dillers ainé¹⁹ 1848; de Inneming van Maastricht door Schaapkens²⁰ en de kerk te Gent door De Bas.²¹ In de receptie zaal des Konings het portret der overledene Koningin²² in bruidstooi ten voeten uit door den grooten De Kaijzer²³ en in de volgende zaal de kerk van Van Oven²⁴ en een stuk met schapen van Verboeckhoven²⁵ beide voor eene uitloving in vier dagen geschilderd; voor 't andere gedeelte van 't gebouw kregen wij een aardig geleidstertje, welke ons (18) waarlyk met ambitie in verschillende zalen de volgende schilderijen liet zien: de slag bij Nieuwpoort en de Verwonding van Oranje²⁶ bij Waterloo beide door Odevaere²⁷, Dood van Marie van Bourgondie²⁸ op

17 De citadel van Antwerpen was een vijf-hoekig gebouw dat ruimte bood aan 3 tot 4.000 man. Het was in 1568 door de hertog van Alva gebouwd (Van Strien, *De ontdekking*, 194).

18 Het park van Brussel, ook de Warande genoemd, werd tussen 1776 en 1785 aangelegd en is gelegen tussen het Koninklijk Paleis en het Palais de la Nation (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 172 noten 6 en 7).

19 Hendrik Dillens (1812-1872). Belgisch genreschilder en etsen. Ainé of oudste genoemd om hem te onderscheiden van zijn jongere broer Adolphe Dillens (1821-1877).

20 Theodoor Lambert Antoine Schaepkens (1810-1883). Lithograaf, etsen en schilder van veel historische taferelen. Hij was uit Maastricht afkomstig en bezocht de academie te Antwerpen.

21 Bartholomeus van Bassen (ca. 1590-1652). Nederlands architect en schilder van veel in- en exterieurs van kerken en andere gebouwen.

22 Louise-Marie van Orléans (1812-1850), in 1832 de tweede echtgenote van koning Leopold I.

23 Johann Wilhelm Kaiser (1813-1900). Nederlands graveur, etsen, lithograaf en tekenaar van portretten.

24 Jurriaen Ovens (1623-1678). Duits schilder.

25 Lodewijk (de Oude) Verboeckhoven (1802-1884). Mogelijk zijn broer Eugène Joseph Verboeckhoven (1799-1881). Beide Vlamingen schilderden vaak dieren.

26 Prins Willem (1792-1849), de latere koning Willem II, was bevelhebber in de slag bij Waterloo waar hij gewond raakte.

27 Jozef Dionysius Odevaere (1778-1830). Belgisch schilder en hofschilder van koning Willem I.

28 Maria de Rijke, hertogin van Bourgondië en gravin van Vlaanderen (1457-1482).

de Valkenjagd door L: Mathieu²⁹, de Overwinning van Don Juan d'Autriche³⁰ op een spaansch schip het oogenblik voorstellende waarop de oude bevelhebber der spanjaarden zynen degen overgeeft, terwijl zijn zoon achter hem bezwijkt, onbeschrijfelyk is de edele uitdrukking op het gelaat van den grijsaard en ook het aangezicht van Don Juan spreekt eene taal, die zelfs den overwonnene goed moet doen; grooten roem heeft den Heer Slingeneijer³¹ van Antwerpen dan ook met dit stuk ingeogst; hetwelk de stad Brussel voor de waarde van 75000 francs heeft aangekocht; na den vriendelijken groet van onze cicérone³², wandelden wy de stad verder in langs de Rue Roijal, de St. Gudule naar de Place des Martijrs, meer bezienswaardig, om het (19) mooie monument³³, dan wel de vrolijke ligging van het plein; daar dit niet tegenstaande de aangelegde tuin een stil en doods voorkomen heeft; even keken wij in de overdekte groenmarkt, doch met plan dezelve den volgenden dag beter te bezichtigen; op weg hier naar toe moesten wij met trappen van 10 à 12 treden van de eene straat in de andere opklommen, een gevolg van de heuvelachtige grond in en om Brussel; en thans begaven wij ons naar de Place de la Monnaie en gebruikten in Mille collonnes een heerlijke kop koffy; het Théâtre Royal, hetwelk dit plein versiert is voor eenige jaren afgebrand doch prachtig wêêr opgebouwd, daar 't echter midden in den zomer was werd er niet gespeeld en mogt ook niets bezichtigd worden; nu bezochten wy het Hotêl de Ville, het inwendige van 't gebouw beantwoordde niet aan onze verwachting evenmin de vier Goblins³⁴, die geducht verkleurd zijn, de kroning zaal werd (20) voor de feestelijkheden tegen de 25 jarige regering des Konings³⁵ in orde gebragt; voor 't eerst was deze zaal wêêr feestelyk ingerigt geweest by 't huwelijk van den Prins Frederik der Nederlanden³⁶; in deze zelfde zaal waren ook de Graven van Egmond en Hoorne veroordeeld³⁷; wy verlieten het gebouw langs de zelfde trap als Prins Willem³⁸ toen hij Brussel ontvlugtte; juist tegen over het stadhuis is de vroegere woning van den Hertog van Alva.³⁹ De overige tijd voor den eeten bragten wij door in het park, waar zondagsmorgens muziek is en de Brusselsche beau-monde rondwandelt. Ten half vijf ure in ons hotêl komende begaven wy ons dadelijk ter table d'hôte alwaar wy tot tafelburen links Mynheer en Mevrouw van de Graaf uit Zwolle en regt[s] Mynh[eer] en Mevr[ouw] de Vos (lid van den hoogen raad) uit den Haag hadden gezeten, regt aangenaam pratende werd het fijne diné genuttigd en met den Heer de Vos een (21) glaasje champagne op onze kennismaking gedronken; ten zes ure kwam onze calèche voor en wij reden langs de Boulevards du Regent, de l'Observatoire, du Jardin botanique, d'Anvers en de' Allée verte heen en terug, langs het grand Bassin, de Boulevard de l'entrepot en door de stad wêêr huis waarts, na een kopje thee gebruikt te hebben begaven wij ons naar bed. Maandag den 7^{den} begroette ons by het ontwaken wêêr de vriendelijke zon en het eentonig klokgelui der St: Jacques; na ons ontbijt, namen wij maar spoedig wêêr de pas onder de voeten; ons eerste doel was de St: Gudule; waarvan vooral de geschilderde ramen, het gotisch gesneden altaar en de sierlijke predikstoel⁴⁰ onze aandacht boeiden; deze laatste stelt de uitdrijving uit het paradijs voor; vervolgens bezochten wij nog eene tule fabriek, gingen nog eens door de passage St: Hubert, het geen wy den vorigen avond met ons

29 Lambert-Joseph Matthieu. Belgisch schilder van onder andere historische taferelen.

30 Jan van Oostenrijk, *Don Juan* (1547-1578). Landvoogd der Nederlanden.

31 Ernst Slingeneijer (1820-1894). Vlaams romantisch schilder. Zijn belangrijkste werken zijn een twaalfstal grote doeken over de geschiedenis van België.

32 Cicérone: gids.

33 Een neoclassicistisch monument van Guillaume Geefs (1805-1883), in 1838 opgericht ter herinnering aan de gevallen in de Belgische vrijheidsstrijd in 1830.

34 Niet nader getraceerd.

35 Leopold I werd in 1831 de koning der Belgen.

36 Willem Frederik Karel prins der Nederlanden (1797-1881) trouwde op 21 mei 1825 met Louisa Augusta Wilhelmina Amalia prinses van Pruisen.

37 Lamoraal graaf van Egmond (1522-1568) en Filips van Montmorency graaf van Hoorne of Horne (1524-1568).

38 Willem I *de Zwijger* van Nassau, prins van Oranje (1533-1584).

39 Fernando Alvarez de Toledo hertog van Alva of Alba (1507-1582). Landvoogd der Nederlanden.

40 De barokke preekstoel stelt de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs voor. De zogenoemde *Chaise de la vérité*, werd door Hendrik Frans Verbruggen (1655-1724) uit één boomstronk gemaakt en in 1699 voltooid. De trapleuning met de planten en dieren werd in 1706 door Jan-Baptist van der Haegen gemaakt. De preekstoel werd in 1776 van de Sint-Michielskerk van de jezuïeten te Leuven naar de Sint-Goedele te Brussel gebracht (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 66, 173 noot 21. Van Strien, *De ontdekking*, 179).

drieën eens by 't gas⁽²²⁾ licht gedaan hadden; en kwamen daarna in de Marché couverte, welke thans in volle fleur en bedrijvigheid was; aller aardigst was het om te zien wat daar den koopers alzo werd aangeboden, beneden groentes, vruchten en aller hande koopwaar en bovenop de gallerij aan de eene zyde geplukt en op gemaakt wild en gevogelte en aan de andere kant eene keur van bloemen en bouquets, terwyl buiten op het balkon al het levende goedje als vogels katten konynen kippen enz: werd ten toon gesteld; men moet zoo iets zien om zich het aardige effect te kunnen voorstellen; gingen toen nog even Manneke Pis⁴¹ zien, het welk de moeite niet beloont, om zijns nietigheid, evenals het Palais d'industrie om zijns degelijkheid, daar wij geen tijd voor eene naauwkeurige bezichtiging hadden en Moeder en ik te weinig wetenschappelyke kennis bezaten om het mooye er van te bevatten, het Muséum beviel my veel beter, doch Moeder was te ver⁽²³⁾moeid en ging vooruit naar ons hotêl, de stukken welk ik my met het meeste genoegen herinner, was de gang naar 't kruis, door Rubens; zoowel het beeld van Christus als dat der diep bedroefde vrouwen is indrukwekkend; een troep zigeuners om een vuur bij maanlicht; eene kloosterkerk van H: Leijs⁴², waarvan de beeldjes vol uitdrukking zijn en de van blaauw en wit marmer ingelegde vloer was sierlijk en kwam voor als vierkante blokken; evenals de vloer in de St Pauls kerk te Antwerpen; en St Nikolaas en Jubelfeest van Van Braeckelee⁴³ en de schapen van Verboeckhoven.⁴⁴

Nog eenmaal dineerden wij in 't hotêl Flanders in gezelschap van de familie Rodenburg uit Dordrecht en spoorden toen over Gembloux, naar Namur, prachtig is de natuur waardoor zich deze spoorweg slingert, van daar ook waarom veelen deze boven die over Charleroi (24) verkiezen, ten negen ure kwamen wij te Namur, en moesten ons met een logis op de derde verdieping in het Hotêl d'Harscamp vergenoegen, dubbel welkom was ons echter de ruste na de zoozeer vermoeijende dag en vergaten wij al spoedig in den slaap dat wy boven in zulk een bijzonder druk bezet logement lagen; aan 't ontbijt werden wij verrast, door de ontmoeting van Jans Reinders en haar broer Rudolf; aangenaam was ons het spreken van stadgenooten en spoedig was er dan ook besloten om gezamentlyk het bezienswaardige van de stad op te nemen; Monsieur Arnaud onze commissionnair⁴⁵ werd geroepen en geleide ons 't eerst naar de Cathedrale⁴⁶ die buiten hare Corintische stijl en enkele mooie schilderijen weinig intéressants heeft; de stad viel ons natuurlyk na Brussel zeer af; 't was er stil en doodsch behalve daar waar de kermis eenig leven gaf; daar het weder eenigzins (25) begon te betrekken besloten wy het eerst de citadel te beklimmen, vrezende het later eens onmogelyk mogt worden; gelukkig bleef echter de morgen droog en helder; de citadel zelve is weinig of niets van te zien, het mooie uitzicht vergoedde ons evenwel geheel de moeite van 't opklimmen, niet alleen hadden wij een ruim uitzicht over de stad, met al hare blaauwe daken, waardoor zij een zeer net maar ook zeer koud aan zien heeft; maar ook de omstreken der stad aan de Maaskant en over het Maas en Sambre dal zijn de moeite waard; de Sambre stort zich even beneden de stad in de Maas. In de stad terug komende bezagen wij de St Lou⁴⁷ beroemd om hare kunstig ingelegde zoldering of gewelf waaraan één man tweendertig jaar gewekt had, doch kort na de voleinding overleed; de pylaren zijn van rood marmer en de wanden van blaauw, jammer echter dat het polijstel⁴⁸ op eene menschen lengte van onderen (26) na er geheel af is, men veronderstelt door de menschelijke uitwaseming.

Het weder goed blijvende wandelden wy een half uurtje buiten de stad om eene grot te bezichtigen, daar dit tot onze spijt mislukte, door de sluiting van het hek genoten wy enkel de mooye wandeling langs de rivier naar de rots het geen op zich zelve toch interessant was daar ik nog nimmer eene rots gezien had, in de stad terug gekomen, dineerden wij en begaven ons toen te zamen naar de stoomboot voor Dinant want de Reindersens hadden besloten dit uitstapje met ons te maken; helaas wy waren naauwelijks aan boord of daar komt de gevreesde regen en het bleef regenen tot wij bijna te Dinant

41 Het Manneken Pis is een bronzen beeldje van Frans Duquesnoy (1597-1643). Het is het symbool van Brussel.

42 Hendrik Leys (1815-1869). Belgisch schilder en graficus.

43 Ferdinand de Braekeleer de Oude (1792-1883). Vlaams schilder van genrestukken en historische taferelen.

44 Lodewijk (de Oude) Verboeckhoven (1802-1884). Mogelyk zijn broer Eugène Joseph Verboeckhoven (1799-1881). Beide Vlamingen schilderden vaak dieren.

45 Commissionnair, letterlijk: iemand die in opdracht boodschappen doet. Hier bedoelt: een gids.

46 De kathedraal St.-Aubain.

47 De barokke jezuïetenkerk St.-Loup.

48 Polijstel; polijst, door polijsten verkregen glans.

aan wal stapten; geheel lieten wij ons echter door de nattigheid niet in de kajuit houden, maar stonden meestal onder onze parapluies; uit vrees te veel van al dat zelfs bij regen zoo schoone gezicht te zullen verliezen, vooral het dorpje (27) Bouillon ligt schilderachtig aan de rivier; het vriendelijke van des zelfs omtrek komt nog meer uit door de tegenstelling der beide kale rotsen, welke een weinig verder bij het kasteel van den Heer Demanet⁴⁹ aan wêerszijden de rivieroever begrenzen, vol van afwisseling in de Maasvaart, daar de landstreek bergachtig, welig begroeid of rotsachtige grond is, zoodat men evenveel verscheidenheid in de natuur als in de menschelijke bearbeiding van dezelve ziet; ten half zeven ure kwamen wij te Dinant, begaven ons naar 't Hotêl Tête d'Or, lieten eene opene calèche aanspannen en reden aanstonds naar de grot te Frijer. Vreemd en indrukwekkend was voor mij het gevoel zoodicht onder langs die hooge steile rotsen te rijden; een half uurtje van de stad loopt de weg naar Givet door een gespleten rots waarvan de eene helft vlak aan de rivier staat en (28) de Mont A baijard genoemd is⁵⁰; een geduchte hoogte beklommen wij om de grot te bereiken en stapten toen allen met eene kaars gewapend en door onze beide gidsen geleid, het ingewand der aarde binnen⁵¹; eenigzins beangstigend is het eerste gevoel, het geen echter spoedig plaats maakt voor dat van ontzag en bewondering, wanneer men de werking der natuur ook daar ziet voort leven in de zuilen en kegels welke voortdurend door het af druipende water gevormd worden; de tijd ontbrak ons om het kasteel Frijer ook te bezichtigen en ook het weder liet dit niet toe daar het wêer regenachtig en guur was geworden; te Dinant terug gekomen verkwikten wij ons met een soupetje en begaven ons vroeg tijdig ter ruste; ten einde den volgenden morgen voor het vertrek der stoomboot, de Mont Orgueil nog te beklimmen; ter goeder ure waren wij allen dan ook wêer (29) op de been en na ontbeten te hebben zonden wij onze bagage naar de stoomboot en wandelden toen door de tuin van 't Hotel en kwamen weldra aan een steenen trap, welke wij moesten beklimmen, deze was 220 treden, doch niet geheel aan een en toen ging het glooiend opwaarts tot wij op den top des bergs 600 voeten boven de ligging der stad waren; de Mont Orgueil is een der drie gelijke forten die de citadel bestrijken; van boven af geniet men een prachtig uitzicht. Moeder kon dit echter niet geheel mede maken, vreezende al te vermoeid en te warm op de boot te komen, prachtig was dien dag het weder en onuitsprekelijk genoten wij onze terug vaart naar Namur; nog al talrijk was het aantal passagiers en onder deze een kennis van broeder Jan uit Leiden (een student Singendonk); te spoedig voor al 't schoone dat wij moesten verlaten, waren wij alwêer te Namur, daar geko(30)men zijnde, 's morgens negen uur frischten wij ons eerst wat op, dronken nog gezamentlyk met Jans en haar broêr koffij, waarop zij beiden zich per spoor naar Luik begaven ten einde onder weg de groote glasfabriek te Val St: Lambert nog te bezichtigen; wij door wandelden eerst de stad, bezichtigden toen de zich daar bevindende glas fabriek en vertrokken na het diné met de stoomboot naar Luik; thans troffen wij tot reisgezelschap Mijnh[eer] en Mevr[ouw] Middelhoven uit de Zaan met twee dochters; Mijnh[eer] herkende Vader aanstonds aan de familletrek met Maurits, bijzonder waren wij echter niet met hen ingenomen; het weder was niet meer zoo mooi als 's morgens, doch niet te min was de vaart langs Andennes, een druk handeldrijvend stadje, het schilderachtige Huij met citadel, kerk en bogenbrug en de groote zink fabriek er tegenover allerheerlijkst.

(31) Zoolang het weder, dat tegen den avond wêer regenachtig en guur werd, het ons toeliet, bleven wij boven op, al moesten Vader en ik ook met groote passen het dek meten om warm te blijven, Moeder werd het koud en te nat boven op; te Luik aankomende reden wij aanstonds naar het Hotêl de l'Europe, alwaar wij de Reindersens reeds aantreffen en die volgens afspraak reeds kamers voor ons besteld hadden; terwijl wij ons ontpakten; gingen zij beiden er nog eens op uit en 's avonds aan een gezamentlyke boterham vertelden wij elkander wat wy sedert ons laatste zamenzijn al gezien en genoten hadden; het speet hen geducht niet in de gelegenheid te zijn ons toegang te Val St: Lambert te verschaffen; den volgenden morgen vroeg vertrokken zij naar Maastricht en na het ontbijt reden wij wêer in eene opene calèche met het schoonste wêer de stadspoort (32) uit om ons naar het aan de

49 Mogelijk wordt kasteel de Dohan bedoeld, dat zeven kilometer ten oosten van Bouillon ligt. Dit kasteel werd in 1619 gebouwd en behoorde toe aan de familie Duchêne de Ruville et Thibaut (*Maison du Tourisme du Pays de Bouillon*).

50 De rots is genoemd naar het legendarische paard Beiaard van de vier Heemskinderen.

51 De 'grot van Freij' bestaat uit grotere en kleinere ruimtes door enge doorgangen verbonden (Bootsma-Van Hulten, 'Een Rotterdams paar', 277-278).

andere zijde der rivier gelegene Seraing te begeven. Verrukkelijk slingerde de weg langs de heuvelen waartegen Luik gebouwd is, en mogen sommigen beweren, dat de eeuwig durende steenkolendamp welke uit de ontelbare stoompijpen om de stad opstijgen alles somber en zwart maakt; een geheel tegenover gestelde indruk gevoelden wij bij 't aanschouwen van zooveel rijkdom in eene landstreek als die welke Luik omringt, dan eens rust het oog op de vruchtbare heuvels met akkers en wijngaarden, geven zij dan ook al niet meer dan eene middelmatige landwijn; dan wêer op de rijke kalk, ijzer of kolen groeven welke steeds voedsel geven aan al die kalk en smelt ovens, wier hoog opstijgende vlammen, den naderende reiziger bij een donkeren avond, zoo dikwijls aan brand doen denken; ten tien ure bevonden wij (33) ons reeds te Seraing en meldden ons door middel van een kaart, ons door de maitre d'hotêl bezorgd, aan de groote ijzergieterij⁵² (onder directie van den Heer Coqueril⁵³) aan en scheen eerst Vaders naam als fabrikant eenig bezwaar te geven, weldra was het deze, daar er geene concurrentie te vrezen viel, juist welke ons een goed geleide bezorgde, daar de directeur thans meer belangstelling dan bloote nieuwsgierigheid vermoedde en het hun immer onaangenaam was slechts voor deze laatste hun kostbare tijd te besteden; een jong mensch was dan ook al spoedig onze cicérone en bragt ons eerst in drie groote bovenelkander gebouwde zalen, waarvan de 500 schaaft- en draaimachines welke zich daar bevonden, door eene stoom-machine van 20 paarde kragt, in beweging gehouden werden; daarboven was nog de model kamer, alwaar voor (34) drie miljoen francs aan modellen voor handen was; toen bezochten wij de teekenkamer, de gieterij, de smederij kortom te veel om op te noemen. Wy zagen een ijzeren stamper waar mede het ijzer geslagen werd, welke vijf duizend en eene andere die drie duizend pond zwaar was en door eene stoom machine van 25 paarde kragt in beweging gebragt, eene andere van 160 paarde kragt en een cilindre van 500; het bewerken van ijzeren staven is zeer interessant; men was bezig de laatste hand te leggen aan 12 locomotieven, waarvan eene met 14 raden; de fabriek heeft hare eigene steenkolen groeven en het getal werklieden groot en klein aan de fabriek verbonden, bedraagt 7500; het is dan ook eene stad op zich zelve.

Van daar reden wij naar de Val St: Lambert een oud klooster, hetwelk thans een der grootste glasfabrieken is⁵⁴, met eenige moeite werden wij (35) toe gelaten, en zagen de gansche bewerking met veel genoegen, vooral van fruit schalen of room kommen op hooge voet, welke ook door de eerste ouvriers⁵⁵ gemaakt worden; deze verdienen dan ook 250 francs p[er] maand; er zijn 1200 werklieden; de onder directeur verstond hollandsch en had vroeger den Heer van Logchem gekend, met wien hij zaken gedaan had. De rid huiswaarts was mooi, doch iets minder dan onze heenrid welke wij aan de andere zyde der rivier genomen hadden. Te huis komende aten wij apart, daar de table d'hôte was afgelopen en bezichtigden toen de stad, welke ruim en vrolyk gebouwd is uitgezonderd het oude gedeelte; le vieux Pont van zware gemetselde bogen gebouwd wordt weg gebroken en maakt plaats voor eene ijzeren, terwijl de rivier aldaar versmald wordt, om meerdere diepte te verkrijgen; men vindt overal in de stad fonteynen, zelfs drie op ééne markt (36) waarvan de middenste, les trois Graces voorsteld; ook bezichtigden wij uitwendig le vieux Palais⁵⁶; de voor gevel is somder en de entré als die van eene kaserne; het geheele gebouw is in 't vierkant om een groote opene plaats opgetrokken, en heeft daar rond omheen beneden gallerijen, waarin dagelijksch allerhande stalletjes worden opgeslagen; het paleis wordt echter gerepareerd en een zij-vleugel geheel gotique op gebouwd voor de hertog van Brabant⁵⁷; de huizen aan de overzijde der straat werden geslecht en de grond voor tuin by 't paleis aangelegd; van daar stegen wij eene breede steile en doodstille straat op, welke ons naar de societeit belle-vue bragt; daar gekomen was het echter te donker geworden om het fraaije gezicht van de bovenstad over het lagere gedeelte te genieten; door smalle steegjes met steile afhelling of trappen,

52 De ijzergieterij was sedert 1816 gevestigd in het vroegere paleis van de prins-bisschoppen van Luik (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 169 noot 3).

53 John Cockerill (1790-1840), een Engels-Belgisch industrieel (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 169 noot 3).

54 De glasfabriek werd in 1826 in de gebouwen van de vroegere cisterciënzerabdij van Val-Saint-Lambert opgericht (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 169-170 noot 4).

55 Ouvriers: arbeiders.

56 Het paleis van de prins-keurvorst uit de elfde eeuw werd in 1526 geheel herbouwd.

57 Karel V (1500-1558) of zijn zoon Philips II (1527-1598). Zij droegen onder andere de titel hertog van Brabant.

daalden wij kort heids halve wêer naar beneden (37) en wandelden langs de grande promenade en door de Passage Lemmonier (een tegenhanger van de Passage St: Hubert te Brussel) weder huiswaarts en begaven ons na een kopje thee op onze kamer gedronken te hebben naar bed. Den volgenden morgen zijnde vrijdag den 11de Julij stonden wij reeds wêer ten vijf ure op om circa half zeven per spoor naar Aken te vertrekken; toen wij in de vigilante zaten bragt Madame Henvard mij nog een eenvoudig maar sierlijk mandje met groote ananas [en] aardbeien, welke ons op weg nog zeer verkwikten, want het weder was warm doch prachtig evenals de landstreek welke wij doorstoomden; indrukwekkend en vreemd was het gevoel bij het passeeren der menigvuldige tunnels waarvan er zich tusschen Luik en Aken negentien bevinden van acht tot 167 tellens lang; het schilderachtig gelegene (38) Chaufontaine, Pepinster en Spa lieten wij regts van ons liggen; ten einde nog tijd over te houden een kijkje aan de Rijn te nemen; te Verviers veranderden wij van trein en arriveerden ten half elf ure te Aken, dronken aan 't stations gebouw een kopje koffij en wandelden toen aanstonds de stad in welke zeer ruim en vrolijk gebouwd is, namen onderweg een geleider aan; hetgeen ons later niet zoo goed bleek te zijn als een commissionnair van beroep bij zich te hebben, bezochten de Elisen brunnen⁵⁸ tegenover het Hotêl Neullens; bewonderden de mooie cristal, porselein, plaat en goudwinkels, welke in die buurt talrijk waren, zeker ten gerieve van de veele badgasten, welke zich zomers daar bevinden en wandelden toen, door de digtbeplante cingels naar den Lous-berg eene societeit⁵⁹ een half uurtje van de stad op eene hoogte gelegen; prachtig is hier van daan het (39) vergezicht over de omstreek, van de piramide⁶⁰ is het uitzicht nog ruimer; op het balkon dronken wij een glaasje limonade gaseuse welke wij nergens mêer zoo lekker geproefd hebben; langs de boulevards wandelden wij naar het monument de l'alliance d'Aix-la-Chapelle⁶¹ du roi de Prusse, de l'empereur d'Autriche et de l'empereur de Russie; en toen naar het cimetière waarop een groot aantal gedenkteekens en graftomben waren en sierlijk aangelegd scheen. Wy gevoelden echter geen lust het geheel over te wandelen, doch keerden wêer stad waarts en gebruikten aan 't station een verkwikkende beafstick en bezochten toen nog de warme bron te Borcette, de wandeling er heen is kort en lief doch het dorpje beteekend uitgezonderd het badhuis niet veel, ten zes ure zaten wij wêer op de spoortrein op weg naar Keulen; onderweg maakten wij kennis met (40) een jong meisje Camilla von Kötsch genaamd, die op den Laurensberg bij Aken woonde en thans naar Wesel bij hare tantes de dames Timmerman ging logeeren; zij sloot zich gaarne bij ons aan en wij logeerden op haar aanraden te zamen in het Hotêl Disch hetwelk ons perfect is bevallen ofschoon de ligging binnen in de stad niet vrolijk is; sierlijk zijn echter zoowel de eet als ontbijt zaal, laatstg[enoemde] is geheel à la rénaissance gemeubileerd en prijkt met het levensgroote portret der engelsche koningin Victoria⁶²; ook bevindt zich op een der boven verdiepingen eene kamer vol oudheden; toevallig kregen wij deze te zien; hetgeen wel de moeite waard was; alles om ons heen verplaatste ons eensklaps in vroegere tijden; zoodat wij enkel den daarin passenden bewoner mistten; gaarne hadde ik daar iemand gesproken, die ons niet alleen aanwijzing konde geven maar (41) ook tijd en stijl van het omgevende konde mededeelen; den volgenden morgen, zijnde zaterdag den 12^{den} Julij, rigten wij na het ontbijt 't eerst onze schreden naar den Dom, geen ander geleide behoevende dan Camilla, daar zij vroeger lang in Keulen gewoond hebbende, alwaar haar Vader Oberinspektor geweest was; de weg en de bijzonderheden goed kende; zij had ons; ik geloof als een bewijs harer erkentelijkheid aangeboden om onze leidsvrouw te zijn en haar vertrek van 's morgens vroeg tot 's middags te verschuiven: weldra staan wij binnen in den wereld beroemden Dom, de indruk welken dit pronkstuk der bouwkunde⁶³ op ons maakt is niet wêer te geven; indrukwekkend trotsch, welven zich die vijf op hooge zuilen rustende gallerijen, boven onze hoofden, en bewondert men de kunst en het vernuft van den mensch, 't eerst toch gaan de gedachten omhoog en roept (42) het hart uit: woondde God in tempelen met menschen handen gemaakt; deze ware zijner waardig; want reeds nu is het als of een geest van al wat groot en heilig is u tegen zweeft! 't Sterkst spreekt voor my dit gevoel, wanneer er geen dienst wordt gedaan en alléén de statige

58 De Elisen-bron, met zwavelhoudend water, bevond zich in het badhotel.

59 Belvédère met restaurant en pavillioens waar in de achttiende eeuw concerten werden gegeven.

60 Een obelisk met bovenin een galerij.

61 De vrede van Aken in 1748, gesloten tussen Pruisen, Oostenrijk en Rusland.

62 Victoria (1819-1901). Koningin van Groot-Brittannië en Ierland.

63 Duitse gotiek.

orgeltoononen het plegtige der stilte verhoogen; de fraai geschilderde ramen geven een getemperd licht; de lengte der kerk is 532 voeten; welke hoogte ook de torens moeten bereiken, men zegt dat de bouw eerst over 15 jaren zal voltooid zijn⁶⁴; voor den gelovige is het zeker nog van groote waarde dat er zich de graftombe der drie koningen bevindt getuige de 142 diamanten, die er na men zegt aan vast gehecht zijn⁶⁵, voor ons waren ze echter niet zichtbaar daar het tralie werk de al te nieuwsgierige of al te hebgeerige bezoekers op een eerbiedigen afstand hieldt; vervolgens bezochten wij de St. Ursule (43) of de kerk der elf duizend maagden⁶⁶; dit echter nooit wêer! daar het gebouw te leelyk is⁶⁷ om nog eenigzins het walgelijk domme afgodische dat ze bevat te vergoeden⁶⁸; meer dan nog werd ons de rid per vigilante naar de St Petrus vergoed, door het mooie altaar stuk van Rubens, voorstellende de kruissiging van Petrus; en het vreemde van het kerk portaal; heeft men echter meerdere stukken van Rubens gezien, dan kan men zich deze moeite ook wel besparen, en besteden den tijd liever in het Diorama⁶⁹, waartoe ons de tyd ontbrak; wij gingen ons twaalf uurtje in het Hotêl Prins Carl te Deutz gebruiken, regt vrolijk ligt dit aan den Rijn vlak bij de brug; daarna wandelden wij de stad om en door; de fraaije winkels bewonderende, de straten zijn echter veelal naauw, de pleinen ruimer. In het Hotêl Disch terug komende bragten wij onze brieven in de post bus welke zich (44) in de vestibule bevindt, namen afscheid van onze jonge vriendin, welke wij achterlieten in consult met haren vroegeren Doctor, daar zij zich niet wel gevoelde; en begaven ons naar het station om ons naar Bonn te laten stoomen; ander half uur later namen wij goed en wel reeds onze intrek im Goldenen Sterne op de markt te Bonn, het welk ons perfect is bevallen, al mist men dan ook het uitzicht op het Zevengebergte; de schoone avond deed ons al spoedig besluiten er nog eens uit te gaan; de Rijnstrasse doorgaande viel ons oog op mooie fotografieportretten welke ons verleiden om ons bij Herr Schafgans aan te melden en afspraken tegen den volgenden morgen met hem te maken; weldra stonden wij nu op de kaai en vlak voor ons het zoo verlangde Zevengebergte; de eerste indruk welke dat gezicht op ons maakte is onbeschrijflijk, zacht (45) verlichte nog de ondergaande zon, de rivier en hare bergachtige oevers; zoodat de trotsche Drachenfels met zijn trawanten reeds donker tegen den achtergrond uitkwam; lang genoten wij dit prachtige uitzicht en zochten toen langs de stad en vervolgens er door onze weg wêer naar ons logement, speiseten naar de Carte en begaven ons vroegtijdig te bed; ik had eene lieve boven kamer aan de markt en het genot onder heerlijke muziek in te slapen; daar aan de onderzijde van het plein op een studenten kamer met open ramen, naar ik gis een accordion bespeeld werd; die drie avonden waarop wij ons hier te ruste begaven; vergastten die vrolijke overburen ons op die manier. Zondaagsch morgens waren wij alwêer vroeg ten bedde uit en zaten wy ten negen ure reeds bij onze fotografist en anderhalf uur later had hij Vader en Moeders portret reeds gemaakt en wandelden wij wêer langs het spoor (46) de mooie alleé naar Poppelsdorf in, regt voor ons lag het Muséum Clemens Ruhe⁷⁰ en veele Professoren waren er op hunne buitens om heen terwijl de armste studenten meest hun intrek in het dorp nemen hetwelk er dan ook niet bijzonder florissant uitziet; wel was het weder warm, doch de lekkere kersen welke hier overvloedig te krijgen waren en waarvan wij ons goed voor zien hadden gaven ons eene heerlijke verfrissching; wij beklommen der Kruis berg en genoten een heerlijk uitzicht over de stad en den omtrek; boven op ligt een eenvoudig kerkje boven welks ingang in de fassade de regtspraak van Pilatus is afgebeeld; het eenige bezienswaardige in de kerk zijn de mummies in de grafkelder 25 in getal, waarvan de laatste naar men zegt voor 75 jaren was bijgezet en het lijk van den tuinier van 't klooster was, van sommigen (47) kan men de gebreide kous onderscheiden, eene andere had nog een gave nagel op de duim; voor 't overige was de een meer de andere min vergaan, gebrek aan legenden is [er] natuurlijk

64 De bouw van de Dom van Keulen begon in 1248 en werd in 1880 beëindigd.

65 De reliekkast van de drie koningen werd rond 1200 gemaakt en heeft de vorm van een basiliek in Romaanse stijl en is gedecoreerd met gegraveerde antieke stenen.

66 St.-Ursula, een Engelse koningdochter, werd volgens de legende op de terugtocht van een pelgrimage naar Rome met haar 11.000 (of 11) maagden vermoord.

67 Een rond 1050 gebouwde basiliek met een plat dak en een gotisch interieur.

68 Vele gebeenten van de maagden werden in kleine reliekkasten bewaard.

69 Het Diorama is niet getraceerd.

70 Het voormalige lustslot Clemensruhe van de keurvorsten bevatte de natuurhistorische collectie van de universiteit.

niet evenmin als by de tweede curiositeit in deze kerk; namentlijk de prachtige marmeren trap⁷¹, welke eene afbeelding van die in het huis van Pilatus voorstelt, de koperen plaatjes duiden dan ook de plaatsen aan waar de bloeddroppels van onzen Heiland gevallen waren; deze trap wordt dan ook voor zoo heilig gehouden dat men hem slechts op de knieën mag op kruipen; gelukkig bevindt er zich een houten naast; en behoefden wij dus onze knieën niet te vermoeijen; linksch van de stad aan de overzijde der rivier konden wy eene groote stoomfabriek van steenolie zien liggen, benevens de stad Siegburg met haar groote en beroemde krankzinnigen gesticht; op onze terugwandeling rustten wij uit voor (48) eene eenvoudige bier schenke en werden verrast door het flinke driestemmige gezang van eenige handwerksbürschen vooral de tenoor was goed en gaf het geheel iets romantisch aan de schoone natuur. In de stad terug gekomen begaven wij ons aanstonds naar de stoomboot, welke ons kort daarna te Rolands-Eck afzette; vriendelijk lagen de logementen en buitens in de vrolijke zonneschijn tegen den digtbegroeiden berg; al spoedig zat Moeder op een ezel en bestegen wij den ouden ridderberg; boven bij de ruine lieten wij onze blikken als in verrukking rondswaaien over zooveel schoons en schilder achtigs en rustte ons oog al met eenig medelijden op de muren van het arme Nonnenwerth, daar hare muren thans wêr evenals vroeger zoovele vrouwelijke wezens van de schoone wereld om haar heen afsluiten; toch was het geene droefheid als van den (49) ridder Roland toen hy zooals de legende verhaalt, boven van zijne burgt naar het kloostergezang zijner verlorene bruid luisterde⁷²; juist [tegen]over ons lag het vriendelijke dorpje Honnef en aan den voet van den Drachenfels het kleine Reunig; De heer Brake eigenaar van den Rolands-Eck met het lieve buitenverblijf aan zijnen voet; heeft getracht den berg te verfraaijen door het bouwen van een nieuwe toren en een lief Tentje op den berg, hetgeen er echter naar mijn smaak het eerwaardige eenigzins aan ontnemt. In een bootje lieten wij ons de rivier overroeijen en wandelden een eindje verder naar Königswinter alwaar wij op 't balkon een stevig[e] lunch gebruikten, om onze kragten wêr voor den Drachenfels op te kwikken, versterkt namen wij dan ook al spoedig den togt wêr aan, wandelden het dorp dat aan de rivier zijde heel wat toont doch daar achter zeer armoedig uitziet door (50) en vonden zoowel ezels als paarden op de bezoekers wachtende, Vader en ik verkozen echter wêr per pedes apostelorus te gaan en wees Moeders ezel met den drijver ons den weg, 't was een geduchte klim doch het mooye vergezicht vergoed de moeite volkomen, achter en op zij van ons zagen wij voornamentlijk op de Oëlberg⁷³, de hoogste van 't Zevengebergte, de Löwenberg de daaraan volgende en Petersberg, welke geheel bebouwd is en waarop een econo mist woont die de akkers toebehoort, er staat nog een klein kerkje, men kan er gaan koffij drinken; uitgestrekt is overal het uitzicht en geen wonder daar de Drachenfels naar men zegt 7450 voeten hoog is, men bouwt er boven op een groote koffijhuis, in Königswinter terug gekomen, bleven wij er rustig theedrinken en wachtten de stoomboot die er om half acht passeerde wêr af en kwamen uiterst voldaan (51) over den heerlijken dag wêr in Bonn terug; hier kocht ik nog even bij J.B. Möller tegen ons over een p[aa]r witte castor handschoen[en] voor 20 groschen en zaten toen op mijne lieve kamer te schrijven, een lekker soupetje wachtte ons beneden; wij spraken nog den ouden Heer Knegjes met zijn neef Werlée; toen wij 's avonds in de stad kwamen passeerden wij het huis waarin Beethoven⁷⁴ geboren is; zijn standbeeld staat op het kerkhof en is in 1845 onthuld in tegenwoordigheid van Koningin Victoria en Prins Albert⁷⁵, niet ver van daar bij de laan naar Poppelsdorf staat het huis waarin Prins Albert woonde toen hij te Bonn studeerde. Den volgenden morgen (maandag 14 July) begroette ons veel onvriendelijker dan gelukkig meestal ons lot was, en reden wij dus per vigilante naar de boot, alwaar wij zoo spoedig mogelijk een goed plaatsje bovenop zochten, om (52) zoo min mogelijk door het wêr en de buitengewoon talrijke passagiers belet te worden zoo veel van de Rijn op vaart te genieten als wij wenschten; onder onze

71 De heilige trap werd tussen 1746 en 1751 gebouwd in opdracht van Clemens August, keurvorst van Keulen naar een ontwerp van Balthazar Neumann. De trap ligt in een eenvoudig gebouw en bestaat uit drie evenwijdig lopende trappen, de middelste is van marmer, de buitenste twee zijn van hout. De wanden en het plafond zijn rijk beschilderd (*Kurfürst Clemens August*, illustraties 81 en 83).

72 Roland, een paladijn van Karel de Grote, was wanhopig omdat zijn verloofde in het klooster getreden was in de veronderstelling dat hij dood was.

73 De Ölberg.

74 Ludwig von Beethoven (1770-1827). Duits componist, hij werd in Bonn geboren.

75 Victoria (1819-1901), koningin van Groot-Brittannië en Ierland, en haar echtgenoot Albert prins van Saksen-Coburg (1819-1861).

medereizigers bevond zich een gezelschap hollandsche heeren, aandeelhouders van een kolenmijn in Westfalen; die na eene vergadering aldaar een kykje aan den Rijn kwamen nemen; het meest hadden wij aan het gezelschap van den H[ee]r van Tol gepens[ioneerd] oost Ind[isch] officier en broeder van den gewezen Collonel vroeger te Deventer in garnisoen en de twee heeren Verweijde uit Doesborg, later spraken wij nog den Baron Wassenaar, die vreesselijk rumatiek was en zijne beide zonen benevens de heeren De Vries en Voomberg uit Amsterdam; gelukkig klaarde het wêder al spoedig op en scheen de zon reeds helder toen wij te Coblenz aan kwamen; hier wilden wij eene volgende boot afwachten en lieten op aanraden van den Kapitein (53) ons koffer aan boord om te Bingen af te zetten; wij namen ons pied-a-terre in 't hotêl Bellevue en zaten al spoedig aan de table d'hôte en gingen na afloop derzelve aanstonds den Ehrenbreitsteijn beklimmen, ontzagwekkend is de grootte en sterkte van deze vesting⁷⁶ maar onbeschrijfelijk schoon is het uitzicht dat men daar boven geniet, het meest trok ons oog de Stolzenfels met zijn herbouwd kasteel, welke een klein eind verder dan Coblenz aan den Rijn ligt; rustig en schilderachtig lag naast ons in de diepte Thal Ehrenbreitsteijn en Pfaffendorf met zijne liefelijke wandelingen welke zich over de Pfaffendorfer Höhe en den ganschen omtrek uitstrekken; bij 't afklimmen der vesting ontmoetten wij drie duitsche jongeheeren die dezelve ook bezichtigd hadden en zich nu bij ons aansloten om te zamen door Coblenz naar de Moeselbrücke te gaan, van daar wandelden zij door het Moeselthal naar den Holsenfels om (54) den volgenden morgen daar wêder op de boot te komen; later speet het ons hun voorbeeld niet gevolgd te hebben; daar wij door den kastelein vernamen dat er dien middag geen stoomboot meer naar Bingen voer, omdat de rotsachtige bedding van den Rhijn dit tegen den avond schemering te gevaarlijk maakte; wij wandelden dus nu veel om en in Coblenz, zochten en vonden ook eindelijk de Fontein waarop een fransche prefect in 1812 deze woorden had laten beitelen: "Mémorable par la campagne contres les Russes sous le Préfectorat de Jules Doazan." en waar in 1814 een russische généraal tot antwoord onderzette: Vu et approuvé par nous Commandant russe de la ville de Coblenz le 1er Janvier 1814 - in ons logement terug gekomen, gebruikten wij onze boterham op mijne kamer, daar deze ons een heerlyk uitzicht op de brug en de rivier aan bood, zoodat wij daar regt gezellig voor de opengeslagen ramen zaten en ons zoowel in de drukke passage als in de genoeglijken terugblik op al het reeds geziene en genotene verlustigden.

(55) Reeds zeer vroeg waren wij den volgenden morgen ten bedde uit, zoodat wij de zon aller prachtigst van achter den Ehrenbreitstein zagen te voorschijn komen terwijl de nachtelijke nevels de rivier met al hare schepen zoowel als Pfaffendorf met zijne Höhe nog aan ons oog onttrokken; ten zes ure stapten wij op de stoomboot, welke ons eerst nog slechts door nevelen voerde zoodat wij noch den Stolsenfels noch Lahneck konden zien. Heerlyk trok echter langzamerhand de zon de dampen op en genoten wij ten volle de prachtige Rhijnvaart tot Bingen! Hoe lief koesterde zich St Goar in de morgenzon terwijl hare jeugd ter schoole toog geleid door hare leermeesteresse naar 't ons voorkwam, hoe trotsch, indrukwekkend en schoon bakenden de steile kale Lublij Felsen hier vader Rhijn den weg af en als dreunende echo's van eenen zwaren donder rolden de, op dat punt altijd gelost wordende kanonschoten, van de eene rots op de andere tot ze in de verte weg stierven en grimmig zagen ons van tijd tot tijd de punten in de rotsige bedding aan; dubbel (56) vriendelijk lachte ons dan ook weldra het schilderachtige Oberwesel toe; kortom alles wat wij zagen was prachtiger dan ik mij dit had kunnen voorstellen!

Zelfs eene zweedsche dame welke veel gereisd had deelde onze verrukking, zoowel als het drielal, dat aan den Malsenfels weder bij ons was gekomen; te Bingen aankomende vonden wij Caroline Kerkhoven en Adam Vijfhuizen vóór 't logement Victoria, zij deden een uitstapje van Wiesbaden; al spoedig zaten wij met hen aan ons twaalf uurtje en wandelden toen te zamen naar de Rochus Capelle⁷⁷ en verheugden ons niettegenstaande de vreeselijk warme wandeling toch zeer over deze toer, daar zij ons een heerlijk uitzicht verschafte over den Rhijn op Rudesheim, Giesenheim, en Johannesberg en over de ganschen Rhijngau; met een verlangenden blik zagen wij naar het Niederwald, doch konden het hélaas niet betreden, daar ons hiertoe de tijd ontbrak door onze verlate aankomst van Coblenz welke wij op den vorigen avond berekend hadden; ten drie ure bragten (57) onze vriendelijke

76 Ehrenbreitstein is een vesting uit de tiende eeuw, gebouwd op een 118 meter hoog rotsmassief op de rechter Rijnsoever.

77 De Rochus kapel uit 1666 ligt 104 meter boven de Rijn. Herbouwd van 1889 tot 1894.

stadgenooten ons wêêr op de stoomboot en bragt deze ons na een aller verrukkelykste vaart Rhijnafwaarts ten half negen ure des avonds in Bonn terug, vervuld van al 't schoons dat wij dien dag mogten zien, en waarvan ons als 't ware eene afscheids groete werd toegeroepen door de achter den Godesberg weg zinkende zon; en een stille belofte van meerder genot door de heldere maan, welke ons van over den Drachenfels vriendelijk aanblikte. Spoedig telde ons den Goldne Sterne weder onder zijne slapende bewoners, doch slechts voor dien nacht daar wij den volgenden ochtend ten twaalf ure naar Dusseldorf zouden sporen; wij kwamen toen echter een weinig te laat aan 't spoor, doch om nu onzen tijd niet ongebruikt te laten gingen wij met de eerst volgende trein naar Godesberg, alwaar evenwel de tijd net wat te kort en het wêêr te warm was om veel te zien; ten half drie stoomden wij wêêr langs Bonn en arriveerden na eene (58) overhaaste rid door Keulen en een duchtige wedloop door Deutz zonder oponthoud te Dusseldorf en namen onzen intrek in de Drei Reichs Kronen bij Herr Becking waar het ons echter niet best bevallen is; na de thee wandelden wij den Hofgarten eens door alwaar veele toebereidselen gemaakt werden voor 't op handen zijnde Schuttersfeest; door de Alleé Strasse langs de Stations en 't nieuwe werk weder huiswaarts, soupeerden allernaangenaamst en zochten zoo spoedig als de luije bediening dit toeliet onze leger stede op. De volgende morgen, donderdag 17 Julij zaten wij zeer gezellig op onze kamer aan 't ontbijt en genoten de marktdrukke; kochten daarna zelve een mand vol kersen en begaven ons ten tien ure naar de trein voor Elberfeld om nog even een kijkje in 't Bergsland te doen; wij troffen geen ander gezelschap dan één oude heer die uiterst beleefd was en daar hij in Elberfeld woonde ook geheel bekend met de omstreken was zoodat hij ons op veel schoons (59) opmerkzaam maakte en ons gedurig zijn plaats liet innemen om een beter uitzicht te genieten, en wel mogten wij dat uitzicht genieten want waarlijk schilderachtig is dat schoone en toch tegelijk zoo liefelijke Wupperthal, wel zijn de bergen hoog, zoo zelfs dat de spoortrein met behulp van een corde sans fin⁷⁸ over één [berg] heen moest stoomen; maar ze zijn meest glooiend en begroeid of bebouwd hetgeen alle somberheid beneemt; te Elberfeld aangekomen, namen wij onzen intrek in 't logement dicht bij 't station en vlak aan de Wupper; dit is wel niet het beste doch heeft een vrolyke ligging en wij bleven er slechts een halve dag; na eene kleine verfrissing, lieten wij ons al aanstonds eens door de stad rondleiden welke ruim en roijal gebouwd is; vooral het nieuwe gedeelte, de achter straatjes zijn dikwijls tegen de bergen aan gebouwd en met bevreemding zagen wij hier dat veele huizen zoowel ouden als nieuwen, de muren met leijen gedekt hadden het welk zeer som[ber] (60) uitziet; ten half een gingen wij aan de table d'hôte en lieten daarna voort eene open calèche voorkomen, om zoo als die heer in 't spoor ons geraden had, de omstreken het best en 't mooist te zien, wij reden Elberfeld uitkomende bijna aanstonds Barmen in, daar deze beide in de lengte langs de Wupper gebouwd zijn; Barmen is nog in drieën verdeeld namentlijk: Unter Barmen, Marks en Wupperfeld; het eerst daaraan volgende plaatsje is Rittershausen en ligt op de grenzen van Westphalen, juist op de scheiding staat een groote Waterzaagmolen en spinnerij Rauwthal genaamd, van daar reden wij wêêr terug naar Elberfeld, langs de andere weg om Barmen heen, 't was een heerlijke rid welke besloten werd door het oprijden der Elisen Höhe⁷⁹, alwaar de Heer Eller een belvédère heeft laten bouwen, in den vorm van de molen die er vroeger stond, het gezicht van boven is de moeite van 't trappen klimmen volkomen waardig; ook de koepel kamer die er zich in bevindt is mooi; de wanden zijn geheel van rood marmer en (61) de deuren van mahonijhout; de tafel in 't midden ook van marmer en zoo alles naar evenredigheid, jammer maar dat de eigenaar, naar men zeide er zoo weinig gebruik van maakt; na onze terug komst in de stad wandelden wij nog naar den Johannesberg, hadden echter geen lust het daar gehouden wordende zomer theater à vyf groschen per persoon te bezoeken doch wandelden liever nog een mooye toer om en in de stad, waardoor wij nog veterband zagen vervaardigen, toen wij voor de ramen van een fabriek daarvan stonden, en bezochten ook nog een zijde fabriek waar wij behalve veele zijden stoffen ook rood en witte knippen shwals zagen maken; wel bevindt men zich dan ook hier zoowel als te Luik in 't midden der fabriek wereld, getuigen daarvan al de stoom schoor steenen welke zich in beide plaatsen in zoo ruime mate vertoonen; ten acht ure spoorden wij weer naar Dusseldorf terug, gebruikten daar nog onze boterham met een eitje en begaven ons ten elf ure op de stoomboot (62) die ons naar Arnhem zoude terug brengen, wij maakten ons eene slaap plaats zoo goed als dit op een druk bezette stoomboot mogelijk

78 Corde sans fin. Letterlijk: koord zonder einde. Hier bedoelt: een rondlopende takelbaan.

79 De Elisenhöhe is 253 meter hoog.

is; te Emmerik moesten wij lang stil liggen om kolen te laden; ontmoetten toen op het dek komende den Heer van Tol weer die zijn reis nog verder langs den Rijn had uitgestrekt; zonder verder op onthout kwamen wij 's morgens om acht ure te Arnhem en begaven ons dadelijk naar 't Zwijnshoofd, verkleeden ons en ontbeten op ons gemak; daarna deden wij eenige inkoopen en reden toen naar de brug te Westervoort, die wel colossaal maar niet sierlijk is⁸⁰; van daar lieten wij ons naar de Tent brengen; dronken er een slecht glas limonade gaseuse en wandelden weder onderlangs en over de nieuwe kade stadwaarts; als door een tooverroede is Arnhem aan dien kant verbouwd; geheele straten zyn er vernieuwd; vooral staat het huis van Mevr[ouw] Ginkel sierlyk aan de kade; een (63) lekker maar eenvoudig dineetje wachtte ons en na 't gebruik er van stapten wij in de deligence waarin ook Jans Reinders zat die na haar reisje nog te Amsterdam was geweest; ten half acht ure kwamen wij wêer gezond en wel te Deventer terug, dankbaar voor alles wat wij gezien en genoten hadden en dankbaar dat wij al de broeders en zusters in den besten welstand wedervonden na 15 dagen afzijns.

Aleida

80 Een schipbrug van veertien vaartuigen, uit 1844.

Mattheus van Delden in België in 1863

Herinnering
aan een
Reisje door België
in
Augustus 1863.

[2] Reisroute

1863		
Donderdag	13 Augustus	Arnhem
Vrydag	14 "	Arnhem
Zaterdag	15 "	tot Brussel
Zondag	16 "	Brussel
Maandag	17 "	Brussel & Mechelen
Dingsdag	18 "	Dinant Givet & Charlemont
Woensdag	19 "	Dinant, Rochefort - Namur
Donderdag	20 "	Namur Luik Spa
Vrydag	21 "	Spa
Zaterdag	22 "	Verviers - Antwerpen
Zondag	23 "	Antwerpen - Mechelen
Maandag	24 "	Antwerpen Mechelen
Dingsdag	25 "	naar huis.

[3] Reizen! Welke heerlyke denkbeelden, wekt het enkele woord Reizen reeds op; wel te verstaan: Reizen voor genoeg; wat men in den regel bestempelt met de Naam van Plezierreizen. Grootere of kleinere uitstapjes tot verpooring van den aanhoudenden arbeid, alleen ondernomen, om afwisseling te vinden van de gewone sleur der dagelyksche bezigheden, met het doel om schoone natuur en vreemde plaatsen te aanschouwen, en te bewonderen.

Dit genot zoude ik in den Zomer van 1862 reeds gesmaakt hebben door eene korte tournée door België in gezelschap van den Heer en Mevrouw de Bie, doch eene even onverwachte als gevaarlijke ziekte, van de Zuster [4] van den Heer de Bie, was oorzaak dat het aangename plan in duigen viel, de patient, hoewel langzaam herstellende, bleef sukkelend. De zomer, met zyne fraaye lange dagen ging voorby, en de kans op eene uitstap ging mede voor ons verloren.

Dit Zomer waren wy gelukkiger. Het lang gekoesterde, maar daarom niet opgegeven plan kwam tot uitvoering, en hadden wy alle voldoening van de te zamen beraamde, doch een geheel jaar later eerst uitgevoerde tour. Hiertoe vertrok ik

Donderdag 13 Augustus 1863 per stoomboot s'morgens om 6 uur naar Arnhem waar ik ten gevolge der lage waterstand eerst te 2 uur by zwager Van Rysewyk aankwam. Het corps Muzikanten der [5] Rydende Artillerie, te Arnhem in garnizoen, dat den vorigen dag in Deventer by het Daventriafeest geassisteerd had, en met dezelfde boot retourneerde, gaf aan de eentonige tocht, eenige afwisseling.

Die heeren gaven toch van tyd tot tyd, eenige muzykstukken ten beste.

By zwager van Rysewyk trof ik als mede logées, Nicht v[an] Rysewyk uit Delft, en Nicht v[an] Rysewyk uit Harderwyk.

Vrydag 14 Augustus bezocht ik eene bloemententoonstelling in Muis-Sacrum en reden wy s'middags eene fraaye tour, naar de Zyp, onder begunstiging van het heerlykste weder, na vooraf aan het Station, een Livret⁸¹ gekocht te hebben voor de Belgische Reis, die

Zaterdag 15 Augustus aanving.

81 Een livret; een boekje.

Om 8 uur uit Arnhem vertrekkende had ik tot Driebergen, het gezelschap [6] van de familie V[an] Ryzewyk die zich naar Odyk begaf.

Te Utrecht gekomen, ontmoette ik myne Reisgenooten, die per spoor uit Amsterdam komende, tegelyk met my te Utrecht arriveerden. Per sneltrein ging het nu onmiddelyk verder, zoodat wy te 10 uur, reeds te Rotterdam kwamen. Ook hier was ons geen tyd tot oponthoud gegund, maar vervolgden wy per stoomboot de Reis naar de Moerdyk.

Dit stoombootreisje wekte vele herinneringen op, want nog niet lang geleden, deed ik met broeder Jan, nagenoeg hetzelfde traject naar Dordrecht. Wy troffen het ongunstig, want ten gevolge eener pleziertrein was de stoomboot opgepropt vol passagiers, zoodat men zyne eenmaal ingenomen plaats, hoegenaamd niet konde verlaten.

Te 12 uur aan de Moerdyk gekomen spoorden wy onmiddelyk door tot Brussel, [7] terwyl de reizigers der pleziertrein, tot onze vreugd, in een apart convoi werden geplaatst. De visitatie aan de grenzen leverde hoegenaamd geene bezwaar op, en namen wy, om vyf uur te Brussel komende, onze intrek, in 't uitmuntende Hotel de Flandre op de Place Royale.

Het door ons afgelegde spoorwegtraject biedt weinig bezienswaardigs aan: men passeert wel is waar Antwerpen en Mechelen, doch ziet men aan de Stations niets van die beide plaatsen. Digt voor Brussel geniet men het uitzigt op het kasteel te Laeken.

Na een apart diner, dewyl de table d'hôte afgeloopen was, wandelden wy het Park⁸² door, dat, hoewel zeer fraay, niet geheel beantwoordde, aan de verwachting, die ik er van gekoesterd had, en die misschien te hoog gespannen was. Niettemin vormt dit fraaye bosch, in verband met de omringende paleizen en de [8] Rue Royale, een fraay geheel.

Aan de eene zijde ligt het Koninglyk paleis en 't paleis van den prins van Oranje⁸³ en aan de andere het Palais de la Nation waar de Kamer des Vertegenwoordigers hun zittingen houdt.

De Rue Royale vervolgende, kwamen wy aan de Place du Congres, met een fraaye zuil⁸⁴, van waar we een schoon uitzigt over de beneden stad genoten, en bezochten wy daarna de Galerie St Hubert, eene passage met glas overdekt, waarin zich eene keur van fraaye winkels bevinden. Wy keerden hierna op onze schreden terug en begaven ons naar de Vauxhal, een afgesloten deel van het park, met uitmuntend orkest, waar duizenden van menschen de liefelyke zomeravond kwamen doorbrengen, en waar wy weder geheel restaureerden, van de drukkende hitte, die den geheelen [dag] overheerscht had.

[9] *Zondag 16 Augustus* bezocht ik vóór het ontbyt, de kerk St Jaquis de Caudenberg⁸⁵, die allernaast ons hotel gelegen, door hare fraaye Façade veel belooft, doch inwendig weinig bezienswaardigs oplevert.

Te 9 uur lieten wy een open rytuig voorkomen, en maakten met heerlyk weder, eene fraaye tour, in de environs der stad, over de dorpjes St Pierre en Waudrichem⁸⁶, naar ter Vueren. Hier bezigtigden wy het Park en het kasteel, dat vroeger door de Prins van Oranje bewoond werd, maar sedert 1830 ongebruikt blyft⁸⁷, terwijl alles in de oude vormen bewaard wordt, dat zoo ver gedreven wordt, dat zelfs de noodige vernieuwingen en reparatiën achterwege blyven. Het park en het gazon is veel verwilderd, de meubels in 't paleis, dezelfde als in 1830, hebben vooral wat de draperiën aangaat veel geleden. De circelronde danszaal is zeer mooy [10] maar klein, met ingelegde vloer.

Na een oogenblik toerens in de dorps herberg, om een glas Leuensch bier te drinken, dat veel van

82 Het Park van Brussel, ook de Warande genoemd, aangelegd tussen 1776 en 1785 (Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 172 noten 6 en 7).

83 Residentie van de latere Nederlandse koning Willem II (1792-1849) voordat België zelfstandig werd.

84 Colonne du Congrès, opgericht in 1859 ter herinnering aan het Nationale Congres van België. Bovenop staat een standbeeld van koning Leopold I. Aan de voet van het monument bewaken twee leeuwen het graf van de onbekende soldaat, gesneuveld in de vrijheidsstrijd in 1830.

85 De kerk van de Caudenberg of Magdalenakerk ook genoemd de kerk van Sint-Jacob-op-Koudenberg, gebouwd tussen 1775 en 1787, had een façade als een Grieks-Romeinse tempel, met een collonade van zes Korinthische zuilen en een frontispice. De architect was de Fransman Jean-Benoit-Vincent Barré (Elias, *Een minister op dienstreis*, 23. Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 54, 172 noot 1).

86 Bedoeld: Oudergem.

87 Nadat de Belgen met succes hun zelfstandigheid hadden veroverd, verliet prins Willem van Oranje-Nassau het dertiende eeuwse jachtkasteel Tervuren.

troebel water heeft, vervolgden wy onze rid, door het bosch van Soignes⁸⁸ van Waudrichem af, hadden wy ons reeds, in de schaduw er van, verkwikt. Vele fraaye partyen levert het op, en doet soms aan de Soerensche bosschen denken, en reden wy over Groenendal naar Boitsfort, dat allerliefst gelegen is. Na eene kleine lunch reden wy het bosch immer verder door en naar Brussel terug. Op ruim een half uur distantie van de stad is men begonnen, groote avenues zoo voor rytuigen als wandelaars, tusschen de boomen aan te leggen⁸⁹, om in navolging van Parys, een soort Bois de Boulogne te scheppen. Aan de poort gekomen, zagen wy wetrennen, ter eere van de feesten der [11] H[eilige] Maagd, waar wy ons, in de brandende zonneschyn, liefst niet bijophielden, maar spoedden wy ons, naar de uitmuntende table d'hôte in ons Hotel die geheel Belgie door beroemd is. Hierna eenige oogenblikken op onze kamer vertoevende, genoten wy met open ramen, de zang uit de kerk van Caudenberg alwaar het Lof⁹⁰ gezongen werd.

De avonduren bragten wy, even als den vorigen dag, in de Vauxhal door, waar de toevloed van menschen, zoo groot was dat wy maar zeer bezwaarlyk stoelen konden bekomen. De Muzyk was uitmuntend en het weder heerlyk, na afloop van een smoor heeten dag, zoo dat wy ons niet beklagden, dat de beroemde Brusselsche Opera nog niet begonnen was, want het zoude er ongetwijfeld om te stikken geweest zyn.

In de Vauxhal ontmoette ik de Heer Theodoor Goldenberg, die my zeer [12] animeerde, om den volgenden dag te Mechelen de praaltrein te gaan zien, waartoe ik eerst geen plan had.

Maandag den 17 Augustus had het fraaye warme weder plaats gemaakt voor afwisselende regenbuyen. Na het ontbyt deden wy per voiture de place eene rid door de stad, die eene bevolking van 146000 zielen telt, en bezochten ten eersten de Marché Couvert, eene groote met glas overdekte markt, alwaar beneden, groenmarkt, en op de galeryen bloemmarkt wordt gehouden.

Vooral van boven af gezien, biedt dat een frappant gezicht aan; vervolgens reden wy naar de St Gudule⁹¹, eene der fraayste kerken van Belgie, vooral beroemd om de geschilderde glazen en de predikstoel, die de uitdrijving van Adam en Eva uit het paradys voorstelt.⁹² Om het vierten der Mis, mogten wy er echter [13] niet naar willekeur rondwandelen.

Wy reden daarop naar de kerk Notre Dame de la Chapelle, en bezagen er op aanraden der Suisse of kerken oppasser, de schatten der St Maagd, bestaande in een massief gouden kroon overdekt, zoo binnen in, als buitenop met edelgesteenten, van onberekenbare waarde, en de, met goud, omzoomde en geborduurde Statie mantel die in de Sacristie bewaard worden, en die de Sacristain, ons met de grootste bereidwilligheid, ja zelfs met zekere trots liet zien. Over 't geheel was in Belgie, de geestelykheid zeer voorkomend in het geven van aanwyzingen, niet alleen in de kerken, maar ook buiten af, als wy soms met hen in aanraking kwamen.

Weder in het rytuig gestegen, bezochten wy Manneken-pis⁹³, die niets bezienswaardigs heeft, en daarna de Grande [14] Place met het prachtige Stadhuis in gothische styl, en de omringende huizen, waaraan vele geschiedkundige herinneringen, uit de Spaansche tyd verbonden zyn.⁹⁴ Eene dezer laatste had een geheel vergulde gevel. Wy sloegen hierop de Rue Neuve in, eene fraaye straat, die door onteigeningen veel verbreed, voortaan eene rechte lyn zal vormen, tusschen de Stations du Nord en du Midi en thans Rue de Malines heet, en bereikten al spoedig het Monument des Martyrs, opgericht ter eere van de gesneuvelden in de Septemberdagen van 1830, die ten getale van 445 daar begraven liggen. De uitvoering van de Marmerbeelden is voortreffelyk en naar men zegt, de gelykenis der portretten, sprekend. Voor ons Hollanders had dit Monument, echter iets [15] minder opwekkends.⁹⁵

88 Er staat: Soignei.

89 Het Bois de la Cambre.

90 Het lof is een rooms-katholieke namiddag- of avondgebedsdienst.

91 Hendrik I (1165-1235) hertog van Brabant begon met de bouw van de St.-Gudele kerk of St.-Michielskathedraal op een van de heuvels van de nederzetting. De gotische bouw werd in de vijftiende eeuw voltooid.

92 Zie voetnoot 40.

93 Het Manneken Pis is een bronzen beeldje van Frans Duquesnoy (1597-1643). Het is het symbool van Brussel.

94 Op de Grote Markt of Grande Place staan onder andere het vijftiende-eeuwse stadhuis en het gildehuis *De koning van Spanje* uit 1696/1697.

95 De bloedige opstand waarmee België in 1830 haar afscheiding van Nederland had bevochten.

Wy kwamen nu op de fraaye Boulevards, en reden, regts omslaande langs de Jardin Botanique, die aan de Rue Royale grenst, over de Boulevard de l'Observation, de Place des Baricades, en de Boulevard du Regent, naar de Jardin Zoölogique, die wat rykdom van de Natuurlyke Historie betreft verre by die te Amsterdam moet achterstaan, doch door het gunstige van het terrein, in den aanleg zeer wint. In de uitmuntende Restauratie gebruikten wy onze Lunch, die voor my tevens als diner gold, en spoedden wy ons, daarop naar het dichtbygelegen Muzeum Wirtz, eene particuliere verzameling van schilderyen, die door vele grotesque en vreemdsoortige stukken uitmunt.

Onder eene hevige donderbui, reden [16] wy nu terug, naar het Station du Nord, waar ik voor dien middag, van myn reisgezelschap afscheid nam, met plan om de feesten te Mechelen te gaan bywonen, waartoe zy geene opgewektheid gevoelden. Om 2½ uur vertrok ik, met eene onafzienbare pleziertrein, en kwam een half uur later te Mechelen. Onder begunstiging van schoon weder, doch uit vrees voor vernieuwde regenbuyen, oordeelde de Geestelykheid voorzigtiger, om de groote Praaltrein uit te stellen, zoodat ik tegelyk met eene ontelbare volksmenigte uit alle oorden van Belgie, en zelfs uit Nederland, te zamen gevloeid, eene vergeefsche reis had gemaakt. In dit zelfde lot, deelde ook de Koninglyke familie van Belgie, die ik in open rytuigen naar de Kerk van O.L. Vrou Hans[17]wyk zag ryden, om de fraay aangekleedde kinderen te begroeten, die de groote praaltrein zouden uitgevoerd hebben.⁹⁶

Zeer teleurgesteld, verliet ik myne standplaats, die ik na veel dringens eindelyk bemagtigd had, en besloot van de nood, eene deugd makende, van de stad zooveel te zien, als de omstandigheden toelieten.

Mechelen, is eene ruime, groote plaats met ongeveer 30000 zielen, en vormt het kruispunt, van het groote belgische Spoorwegnet. De tentoonstelling van Nyverheid, ter eere der feesten van O.L. Vrouw gehouden, was door de tegenwoordigheid van den Kroonprins⁹⁷, niet te zien, ook waren de kerken, alle gesloten uit vrees voor de groote toevloed van vreemdelingen. Op raad van drie geestelyken begaf ik my naar den koster der Cathedraalkerk⁹⁸, en had het geluk dat deze, my dat gebouw liet bezien, [18] dat in fraaye gothische styl opgetrokken zynde, een groote indruk maakt op den aanschouwer. Inwendig was men bezig het op te sieren tegen de komst van den Kardinaal Wizeman uit Engeland. Hoezeer teleurgesteld in het hoofddoel myner tocht, was ik evenwel voldaan, over de bezigtiging der stad, en kwam, na een ontzettend gedrang, met eene der talryke treinen om 8 uur te Brussel terug, waar ik my, in eene restauratie op den Hoek van de Place Royale, wat ging versterken, omdat in Mechelen, door de overgroote drukte, niets te bekomen was.

Ik spoedde my nu naar de Vauxhall en vond, daar, volgens afspraak, myne reisgenooten weder, in wier gezelschap ik nog een uurtje, met veel genot, naar de heerlyke muzyk zat te luisteren.

[19] *Dingsdag den 18 Augustus* vertrokken wy van 't Station du Luxembourg, per trein van 9 uur, naar Namur, met plan om van daar per stoomboot, het Maasdal op te varen tot Dinant, maar om 11 uur te Namen komende, bleek tot onze spyt, de waterstand zoo laag te zyn, dat alle scheepvaart, gestremd was, waarom wy onmiddelyk per spoor verder reisden. Tot ons geluk zaten wy alleen, in een rytuig en konden dus, als kleine schadeloosstelling, naar willekeur ons bewegen en uitzien in het heerlyke Maasdal, voor zooveel de snelheid der trein dit toeliet.

Om 12½ uur kwamen wy te Dinant, en namen er onze intrek in het vry goede Hotel Tête d'Or. Na afloop der table d'hôte reden wy, met open rytuig naar Givet.

By de heenrid kozen wy de weg beneden door dit dal, met plan, om over de bergen terug te keeren. Heerlyk kronkelt zich de Maas, door steile dicht begroeide [20] bergen, wy passeerden verschillende dorpjes, alsmede de Kasteelen Freyer⁹⁹ en Beaufort¹⁰⁰, die alle schilderachtig gelegen zyn en deze rid tot eene der fraayste touren van geheel Belgie maakt.

96 De Hanswijkprocessie te Mechelen. Volgens de overlevering liep in 988, om schijnbaar onbegrijpelijk reden een schip vast in de rivier de Dijk, ter hoogte van het Mechelse gehucht Hanswijk. Vlot trekken lukte niet. De lading lossen hielp ook niet. Met een houten Mariabeeld op de oever kwam de boot los. Er werd een heiligdom opgericht, de Hanswijkkapel, die vanaf circa 1260 als bedevaartsoord wordt vermeld. Het is nu een barok-kerk. De processie waarin een Mariabeeld wordt megedragen, werd al vóór 1260 gehouden.

97 Leopold prins van Saksen-Coburg (1835-1909). Vanaf 1865 koning Leopold II van België.

98 De St.-Romboutskathedraal.

99 Aan het jachtkasteel in renaissancestijl Freyr werd van de zestiende tot de achttiende eeuw gebouwd.

100 Het kasteel Beaufort werd in 1646 - met een grote donjon - gebouwd door de heer van Beaufort.

Givet en het onmiddelyk daarnevens liggende Charlemont zyn de eerste plaatsen op Fransch territoir, met eene bevolking van 4000 zielen. 't Is eene sterke vesting met eene, op de rotsen gebouwde forteres, en hadden wy van de gendarmerie een verlof noodig, om de stad door eene andere poort te verlaten, dan waardoor wy binnen kwamen.

Inmiddels was het begonnen te regenen, en zochten wy daarvoor onze toevlucht in het Hotel Mont d'Or. Van de stad zagen wy daardoor weinig meer dan eenige nat geregende straten en de Markt, die weinig byzonders oplevert behalve het Standbeeld van den Componist Mehul.¹⁰¹

[21] Uit vrees van door de vroeg invallende duisternis, te veel aan de fraaye uitzigten op onze terug rid, te zullen verliezen, en die eigentlyk het hoofddoel onzer tocht was, verlieten wy, na een kort oponthoud, de Stad Givet met hare Chasseurs d'Afrique¹⁰², die door de straten flaneerden, en reden, met intusschen opklarende lucht, door een onovertreffbaar schoon landschap over de bergen naar Dinant terug.

Digt vóór de stad, daalden wy weder in het dal af, en reden langs de Rots van Bayard¹⁰³, eene geheel alleen staande kegelvormige steenrots, digt aan de Maas voorby. Intusschen was de avond gevallen, en bood de stad met al hare lichtjes, een tooverachtig gezigt aan. Het was er kermis en wierpen de kramen en spellen, die langs de kaay geplaatst waren, haar schitterend licht op de rivier, die door donkere, digt bewolkten [22] bergen ingesloten, een zeer vreemd effect maakten. De kermis zelve, had weinig te beduiden. De volgende dag

Woensdag den 19 Augustus wandelde ik vóór het ontbyt, zonder myne reisgenooten de geheele stad door; een oud zeer slecht geplaveid plaatsje met 5 à 6000 inwoners, en met een versterkt kasteel¹⁰⁴, boven op de 800 voet hoge rots waar een arduinen trap van 408 treden heengeleidt. Tot de bezigtiging van het fort wordt eene schriftelyke toegangskaart gevorderd, die ik den vorigen dag verzuimd had my aan te schaffen, waarom de schildwacht onder aan de trap, in een onbegrypelyk waalsch patois, my trachtte duidelyk te maken, dat de toegang verboden was. Hy begreep myn hollandsch of fransch evenmin, en keurde ik dus het best, nu zonder zyne permissie maar voort te gaan. Ik klom 200 treden hoog, en genoot toen een fraay uitzigt over [23] het Maasdal met de oude boogbrug, en over de stad, die met hare vreemd gevormde toren, en hare met leijen bedekte huizen, een vreemd, maar schilderachtig effect maakt. Weder beneden gekomen, bezocht ik nog de weinig belangryke kerk en de groenmarkt en spoedde my, na het koopen van een paar photographien en wat koek, bekend en beroemd, onder de naam van Gateau de Dinant, naar 't Logement, waar ik myne Reisgenooten aan het ontbyt trof.

Intusschen passeerde, eene lykstatie, begeleid door geestelyken en koorknapen in vol ornaat, te voet, door de straat, dat een even treffend als vreemd schouwspel opleverde. Om 9 uur was het rytuig voor, dat ons naar Rochefort, zoude brengen. Wy passeerden op nieuw de Rots van Bayard, en verlieten daarop de Maasoever, en het dal, om al klimmende de Ardennes door te trekken. De weg die aanvan[24]kelyk door digt geboomte loopt biedt weinig vergezigten aan: dat echter langzamerhand veranderde, naar mate wy hooger kwamen. Wy passeerden verschillende dorpjes, die soms¹⁰⁵ zeer schilderachtig gelegen zyn, en op eene distantie het koninglyke jachtslot de Ardennes, tot dat wy het dorpje Dillen sur Lesse¹⁰⁶ bereikten, met een fraay grafelyk kasteel en op eenigen afstand het koninglyk lustslot Cierguon.

Om de bergen te vermyden, sloeg de koetsier hier eenen by weg in, waarop het al spoedig bleek, dat hy onbekend was, en dan ook weldra, aan het dwalen geraakte. Eenige malen moesten wy de kronkelingen van de Lesse, doorwaden, die gelukkig zeer laag was.

Een rytuig, dat juist voor ons reed, en waarvan de koetsier, dezelfde by route genomen had kreeg een kleine ongeluk by het passeeren van eene oude brug, waarby wy assistentie verleende [25] en zelve, de gaten in de brug misreden; “die zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht” was hier van toepassing. Nu nog, door eenige niets beduidende dorpjes, gereden te zyn, kwamen wy op nieuw in de

101 Etienne Nicolas Méhul (1763-1813). Frans opera-componist.

102 Chasseurs d'Afrique: lichte cavalerie.

103 De rots Bayard, anderhalve kilometer ten zuiden van Dinant, was genoemd naar het legendarische paard Beiaard van de vier heemskinderen.

104 De citadel.

105 Er staat: sommige.

106 Mogelijk bedoeld Villers-sur-Lesse.

bergen, die uitsluitend uit kale steenrotsen bestaan, en na nog wat dralens, digt by de grot van Hann. Hier verliet ons het andere rytuig dat naar de grot bestemd was, en reden wy, daar wy geen plan hadden dat natuurwonder¹⁰⁷ te bezoeken, naar Rockefort, waar wy te 2 uur aankwamen wel is waar zeer voldaan, over de fraaye tour, maar was ons die niet medegevallen, in verhouding tot de groote roep, die er van uitgaat. Misschien was onze verwachting te hoog gespannen geweest, door de fraaye bergpartyen, van den vorigen dag, of wel een mooy gedeelte der weg, voor ons verloren gegaan, door de bedrieglyke handelwyze van den koetsier, die zich onze berisping in 't minst niet aantrok.

[26] Na een zeer slecht diner, in 't Hotel Etoile d'Or, wandelden wy Rockefort, de hoofdplaats, van het graafschap der Ardennes door. 't Is een klein, oud en weinig beteekenend stadje, dat eene fraaye ligging heeft, aan de voet van een berg, waarop zich de ruine van een kasteel bevindt, die wy, om zware regenbuyen, onbezocht moesten laten. Naast het logement wordt een fraay gemeentehuis gebouwd. In de environs zyn belangryke groeven van rood marmer, die wy gaarne zouden bezocht hebben, had de regen ons daarin maar niet gehinderd.

In een half uur rydens, bragt ons de omnibus naar het Station Jemelle en vertrokken wy om half zes, over de Chemin de fer du Grand Luxembourg, eene nagenoeg nieuwe spoorweg, naar Namur, waar wy te 7 uur onze intrek namen in het uitmuntende hotel d'Harskamp.

[27] De avond begon intusschen te vallen maar gewapend met parapluies voor de nog immer voortdurende regen, wandelden wy een deel der stad door, en bezochten enkele winkels.

Donderdag den 20 Augustus, onder afwisselende regen en zonneschyn ging ik, zonder myne reisgenooten de stad bezien, die met hare 22000 zielen, zeer fraay, aan de zamenvloeying der Sambre en Maas, gelegen is, aan den voet van een berg, waarop zich de Citadel bevindt. Van een der boogbruggen, is het gezicht door het Maasdal en op de vesting, inzonderheid zeer schoon. De stad is levendig en vry ruim gebouwd, op de Place d'Armes, het grootste plein, bevindt zich de fraaye Kaserne, ook is de Hoofdkerk, of Cathedrale St Aubin allezints een bezoek waardig.¹⁰⁸ Behalve de messemakerijen, is er echter in Namen [28] niet veel te zien, en vertrokken wy dan ook reeds, te elf uur, per spoor naar Luik, daar om de vroeger gemelde lagen waterstand, de stoombooten niet vaaren konden. De spoorweg die het Maasdal doorloopt, biedt echter ook veel schoons aan, vooral tot het stadje Huy; enkele malen rydt men door tunnels.

Te een uur te Luik gekomen, dineerden wy à la carte, in de uitmuntende restauratie aan 't Station en reden daarna de stad door.

't Is eene groote plaats met 86000 inwoners, die voor een gedeelte, door de Maas wordt doorsneden, en die vooral om de groote wapensmederyen en geschutgietryen beroemd is.

Het nieuwere gedeelte der stad is ruim en fraay aangelegd, en voorzien van enkele fonteinen. Wy bezochten het postkantoor, doch vonden geene brieven [29] aan ons adres, en daarna de passage Lemonnier, die hoezeer kleiner dan de galerie St Hubert te Brussel, evenwel zeer interessant is.

Het Standbeeld van den grooten Componist Gretry¹⁰⁹ bevindt zich op het plein; voor het Universiteitsgebouw. Tot onze spyt, veroorloofde het vertrek uur der spoor, ons niet om de vele groote kerken en gebouwen, van binnen te gaan bezien, waarom wy ons met het uitwendige moesten vergenoegen.

Te drie uur vertrokken wy, in eene coupé der exprestrein gezeten naar Spa: de spoorweg loopt hier door het Vesdredal, dat boven alle beschrijving ryk is, aan natuur schoon, telkens biedt het landschap by het verlaten van een der vele tunnels een ander gezicht aan. De spoorweg loopt nu eens aan de linker- dan weder [30] aan de regter oever der Vesdre, die men telkens over grootere of kleinere bruggen passeert. De kleine maar vroeger zeer gerenommeerde badplaats Chaudfontaine, allerliefst gelegen, te midden der bosschen en bergen, lieten wy ter regter zyde liggen, en moesten te Pepinster van trein veranderen. Wy verlieten daar het Vesdredal, en kwamen na een half uur spoorens, door het dal der Hoëgne te Spa, waar wy te half vyf uur, onze intrek namen in het Hotel des Pays-Bas, in de stad digt by de bron du Pouhon, die overdekt is, door een op zuilen rustend Gebouw, door den koning

107 De grot was ruiger dan die van Han en werd eerst zeven jaar later, vanaf 1870, geëxploiteerd.

108 De kathedraal St.-Aubin was 'een schoon en regelmatig gebouw', tussen 1751 en 1767 gebouwd door architect M.J. Pizzoni (Bootsma-Van Hulten, 'Een Rotterdams paar', 279).

109 André Erneste Modeste Grétry (1741-1813). Belgisch opera-componist.

der vereenigde Nederlanden¹¹⁰ in 1820 daar geplaatst, en blykens eene Inscriptie, gewyd is, aan de herinnering van Peter de groote van Rusland.¹¹¹

[31] De afwisselende regenbuyen, die den geheele dag door gevallen waren, losten zich in eenen avondregen op. Wy lieten er ons niettemin weinig door afschrikken, en wandelden de stad door, die 3500 Inwoners telt, en een zeer welvarend aan zien heeft, dat ze aan de vele badgasten te danken heeft. De wandelingen bekend onder de namen van Promenade de quatre heures, en Promenade de sept heures, waar by mooy wêêr, gewoonlyk muzyk is, en de beau-monde rondwandelt waren door de regen, eenzaam en verlaten.

Wy soupeerden à-la carte in eene restauratie, en bragten den verderen avond door in de Redoute of Courzaal, alwaar de vreemdelingen, geheel vryen toegang hebben, zoo wel tot de speelzalen, als tot de concert en balzalen, koffykamer en restauratie, leeszaal enz: Dien avond was er bal, dat wy spoedig verlieten, om ons in de speelzaal met de Roulette en de Trente et Quarante tafel, te amuseeren.

[32] In de aangrenzende leeszaal vonden wy slechts ééne Hollandsche Courant: het Handelsblad. Aan de speeltafel beproefden wy ons geluk en wat my betreft, met eenig goed gevolg, daar ik 63 francs won.

Vrydag 21 Augustus hadden wy weder regen, doch gingen evenwel om 9 uur, met gesloten rytuig, eene tour maken naar de Cascade de Coö.

Op eenige distantie zagen wy de bron der Tonnelet liggen, en hielden daarna eenige oogenblikken stil by de bron de Sauveniere, wier yzerhoudend water vry lekker was.

De bron Groesbeek, onmiddelyk er by gelegen is meer zwavelhoudend.

De weg loopt verder over een bergplateau door het dorpje Francorchamps en de stad Stavelot digt aan de Duitsche grenzen. Afwisselend biedt ze, meer of minder mooye partyen aan.

[33] De stad Stavelot is niet groot, en beteekend weinig, doch moet er nog al eenige handel zyn. Achter dit stadje wordt de landstreek echter onbeschryfelyk schoon. Jammer dat zware regenbuyen, de mooye uitzigten geheel voor ons bedekten. Men volgt eenigen tyd de oevers van de Amblève tot op een punt, waar dit riviertje zich van een hoogte van circa 50 voet naar beneden stort, hetwelk de naam draagt van de Cascade de Coö.

Beneden de val zyn verscheidene plaatsen, die er een uitmuntend gezigt op aan bieden, en kan men die boven ook zeer goed zien, omdat de brug er over heenloopt.

Zeer bevreemde het ons, dat het Belgische gouvernement, oogluikend toelaat dat de reizigers, hier bestormd worden door zooveel bedelaars, dat zeer weinig in overeenstemming is, met het [34] trotsche natuur tooneel, dat zich van alle kanten voordoet.

Voor een klein drinkgeld, worden door de bedelende jongens, honden van boven in de waterval geworpen, die, daarop gedresseerd, beneden de val aan land zwemmen;

Na eene zeer slechte lunch, in eene kleine restauratie, digt by de waterval, reden wy onder aanhoudende stortregens naar Spa terug, die ons volkomen alle uitzigt op de schoone bergpartyen benamen. Wy dineerden aan de table d'hôte van 6½ uur, omdat die van 4 uur lang afgeloopen was en begaf ik my zonder myne reisgenooten, die om vermoeidheid, te huis bleven, naar het Concert in de Redoute.

Ik hoorde er heerlyke muzyk en verschillende zeer goede Solisten, zoo vocaal als instrumentaal, en eindigde [35] den dag met nog eenige oogenblikken in de Speelzaal te vertoeven.

Zaterdag den 22 Augustus had het weder zich merkelyk verbeterd. Vóór het ontbyt bezocht ik, eene der talryke winkels waar de gerenommeerde galanteriën van Spahout verkocht worden¹¹² en spoedden wy ons om 9 uur per spoor naar Verviers, welke rid slechts één uur duurt. Voornemens zynde, om dien dag, naar Antwerpen te gaan, hadden wy slechts weinige uren, om de stad te bezigtigen, die met hare 30000 inwoners, eenen aangename indruk op ons maakte.

De hoofdzakelyke tak van industrie bestaat in katoenwerveryen, waardoor Verviers, in korte jaren, veel is opgekomen. De weekmarkt verlevendigde de straten en pleinen, die naar men zeide, stil zyn, gedurende de fabriekuren, omdat de fabriekarbeiders, het [36] grootste deel der bevolking uitmaakt. De Vesdre stroomt door de stad, die, voor een deel, op rotsgrond gebouwd is, waarvan enkele

110 Willem I (1772-1843).

111 Peter I de Grote (1672-1725). Tsaar van Rusland.

112 Bibelots van geveerd hout waren een specialiteit van Spa.

exemplaren, in de stad voorhanden zyn. De straten loopen sommige zeer steil, of zyn voorzien van trappen.

Na een diner à la carte, in de Restauratie aan 't station, vertrokken wy om een uur naar Antwerpen. Tot Luik reden wy op nieuw door het Vesdre-dal, dat met zyne schoone natuur, een onuitwischbaren indruk op ons maakte. De Maatschappy der spoorweg-onderneming, laat de spoorwagens op dit rid, om de vele tunnels, met gas verlichten, dat door gutta-percha buizen, van het eene, naar het andere rytuig, geleid wordt.

Onmiddelyk achter Luik, verlaat men de heerlyke bergstreek, en loopt de baan [37] over Leuven en Mechelen, door eene landstreek, zoo vlak, als onze eigene hollandsche landsdouwen, naar Antwerpen, waar wy te half vyf uur, onze intrek namen in het uitmuntende Hotel St. Antoine, aan de Place Verte. Op onze rid naar 't Logement passeerden wy eene lykstatie die meer byzonder, onze attentie trok, om dat de lykkoets, geheel verguld was dat meer aan trouw, dan aan rouw zoude doen denken.

Onmiddelyk begonnen wy met de bezigtiging der stad die 100000 zielen telt, en die in alle opzigten zeer belangryk mag geacht worden, als groote zeehaven, als voorname handelsplaats en als sterke vesting. Om ruimte tot bouwen te winnen, is men thans bezig om nieuwe fortificatiën, op een half [38] uur afstand, rondom de stad aan te leggen, opdat daarna de oude vestingwerken zullen kunnen gesloopt worden. Wy bezochten in de eerste plaats de Place-verte een fraay vierkant plein, waar zich aan de eene zyde de Cathedraalkerk verheft, terwyl de andere kanten, meeren deels aan cafés zijn ingeruimd, in 't midden bevindt zich de Hulp beurs, sedert de eigentlyke beurs door brand vernield is geworden.

De Place de Meir een fraay langwerpig plein, met vele trotsche gebouwen, overgaande, rigtten wy onze schreden, naar het huis van den Heer J. Portielje, broeder van Mevrouw de Bie, die in eene der nieuwe wyken digt by het station woont, alwaar Mevrouw de Bie terug bleef, terwyl Robbert en ik, onze wandeling vervolgden [39] langs de spoor, naar de dokken met de groote Entrepots, en bragten wy toen een bezoek by den Heer Lemaire, de schoonvader van J. Portielje, die wy daar mede aantroffen, en in wiens gezelschap, wy onze wandeling door Antwerpen's straten vervolgden, en en-passant het Quartier Rietdyke opnamen.

Na by den Heer Portielje een broodje gegeten te hebben, zochten wy ons Hotel weder op, vermoeid door de vele afwisselingen die ons tourtje, dien dag had opgeleverd. Wy ontwaakten toch s'morgens in het midden der trotsche bergnatuur digt aan de Duitsche grenzen, waar mijnwezen en fabriek-nyverheid, aan de fraaiste bergpartyen een geheel eigenaardig karakter byzetten, om s'avonds, digt aan zee in de groote havenstad, met hare dokken en zeeschepen, ons ter ruste te begeven.

Zondag den 23 Augustus had de Heer [40] Portielje de beleefdheid, om ons eenige der voornaamste byzonderheden der stad te laten zien. Wy begonnen met het standbeeld van Rubbens¹¹³, op de Place Verte en de Cathedrale Notre-Dame, de grootste en schoonste gothische Kerk in geheel België.¹¹⁴ Er werd juist de Hoog mis gevierd. De indruk te weeggebragt door de fraaye muzyk, het trotsche gebouw, de knielende menigte en het geheimzinnige der Catholieke eerdienst laat zich moeyelyk beschryven.

Na afloop verlieten ons de dames, en zetten wy alleen onze wandeling voort, langs het stadhuis, op de Grande Place, met de daarvoor geplante vryheidsboom, bezagen toen de kerk St André, en gingen langs de Schelde, eenige oogenblikken uitrusten voor een café, dat op een hoek der kaay gebouwd, een ruimer uitzigt, over de rivier aanbiedt. De zondag was oorzaak dat er [41] zeer weinig levendigheid heerschte.

Wy keerden nu de Schelde de rug toe en sloegen de stad weder in, onze weg leidde door het meest antieke gedeelte, naar de uiterst nette en reine vischmarkt, en na nog vele straten door gewandeld te hebben, bereikten wy het gebouw der Cercle Artistique et Littéraire waar wy een uurtje in de tuin uitrustten, onder het genot van fraaye militaire muzyk, en omringd van een groot deel der Antwerper beau-monde.

Hierna gingen wy buiten de stad, door de mooye Faubourg de Malines, naar het Park de Pepinière, en terug over de Boulevard Leopold, eene prachtige nieuwe wyk der stad, die zeer ruim aangelegd wordt.

113 Peter Paulus Rubens (1577-1640). Vlaams schilder.

114 De O.L.Vrouwekerk is grootste hooggotische kerk van België, de bouw begon in 1352 rondom de oude Notre-Dame-à-l'Arbre en duurde tot 1584.

Half geblakerd door de zon, waren wy regt blyde, in de schaduw te komen van een allerliefst aangelegd plantsoen op het glacis¹¹⁵, dat door de slooping [42] der thans bestaande vesting, later nog veel vergroot zal worden.

Te 3 uur bereikten wy het huis van Portielje die ter eere van zyne logées Mevrouw Ament en de dochter en zyne verdere familie, een diner aangerigt had, waarop hy de beleefdheid had ook my te noodigen. Regt aangenaam bragten wy den verderen dag door, in den gezelligen kring dier lieve familie.

Dankbaar voor de gulle ontvangst, die ons ten bewyze strekte, dat de buitenlander in Belgie, hartelyk wordt welkom geheten, spoedden wy ons te middernacht naar ons Hotel.

Maandag 24 Augustus, de dag waar op myne Reisgenooten naar Holland zouden terug keeren, begunstigde ons met fraay weder. Zy wenschten de weinige nog overige uren, in den kring, hunner familie door te brengen, en begaf ik my dus [43] alleen op weg, en bragt ik op nieuw een bezoek aan de Cathedrale, doch werd ik op nieuw teleurgesteld in de bezigtiging der wereld beroemde schilder-ryen van Rubbens, die eerst na den middag te zien zyn, en bezocht ik daarna de kerk St Paul, met de Calvariënberg, een hoogte die buiten de kerk gebouwd is, en bedekt is met beelden die de Kruiziging voorstellen, hetwelk echter de moeite der bezigtiging niet beloont.¹¹⁶

Hierna bezocht ik het wereld beroemde Muzeum, na en passant, de afgebrande beurs in oogenschouw genomen te hebben.

Aan den ingang van eerst genoemde bevindt zich het standbeeld van Van Dyk.¹¹⁷ In vyf achter eenvolgende zalen, hangen de meesterstukken der grootste schilders, ten toon. Jammer dat ik maar enkele uren, in plaats van zooveele dagen, er konde vertoeven.

[44] Ik begaf my nu naar den Heer Portielje, waar ik myne reisgenooten terug vond. Na een hartelyk afscheid van die lieve familie genomen te hebben begeleidde ik myne Reisgenooten te 12 uur naar het station, en zag ik hen daar vertrekken naar Holland.

Aangename dagen had ik met hen doorgebracht. Gezellige vrolykheid had ik steeds in hun gezelschap gevonden, en kon ik maar moeyelyk het gevoel van eenzaamheid van my afzetten, dat my toen overviel, doch was straks de drukte van eene ontzettende pleziertrein naar Mechelen eene goede afleiding, want na het gebruik [van] eene beafsteak in eene Restauratie, vertrok ik om 1 uur, naar genoemde stad met plan om de vroeger uitgestelde Cavalcade te gaan zien. Het bleek my al spoedig, dat de menschen massa [45] zoo mogelyk nog grooter was, dan acht dagen te voren, waartoe het mooye wêer veel by droeg. Ik had spoedig eene, nog betere plaats, dan de vorige keer gevonden. Op een stoel staande overzag ik de geheele Hanswyken straat, tot aan de kerk, van dezelfde naam, vanwaar de op tocht zynen aanvang nam.

Het 875 jarig Jubelfeest, van de vondst van het wonderdoend beeld van OLV[rouw] van Hanswyk, gaf aanleiding tot een 14 daags feestvieren in de anders stille stad. Plegtige Missen, Processiën, Volksspelen en Concerten, Tentoonstellingen, schyfschieten en Illuminatiën in Vuurwerk en eindelyk eene groote Praaltrein wisselden alle dagen, elkaar af, welke laatste het eigentlyke doel myner tocht was.

Deze optocht, waaraan 266 personen meestal kinderen, van de aanzienlykste families uit Belgie, deelnamen, bestond [46] uit verschillende oude deelen, die sommige een godsdienstig tafereel, en andere een maatschappelyk onderwerp voorstelden. Groote triumphwagens, cavalcades, muzyk-korpsen enz: alles in ryken styl met allerprachtigste costumes, deden het eene aller interessante vertooning zyn, zelfs voor den Niet-Roomsch Catholieken. Voor een franc schafte ik my eene officieele beschryving, en eene gedenkpenning, bepaald ter eere van het feest geslagen, aan.

Van half vier uur had ik de geheele trein zien voorbytrekken en om het ontzettende menschengewoel te ontwyken, bezocht ik de Jardin d'Horticulture. De stilte en kalmte in deze heerlyk aangelegde dreven met de schoonste water partyen, waren welkom, na al het gedrang in de straten. Langzamerhand begon de tuin zich echter ook met bezoekers te vullen, en na een uur toevens verliet ik die, om de Kerk van Hanswyk te gaan bezichtigen.

[47] Het is eene fraaye Koepelkerk, welke vorm voor de R.C. eerdienst zeer zeldzaam voorkomt,

115 Glacis; helling, glooiing.

116 Zie voetnoot 12.

117 Antonie van Dijck (1599-1641). Schilder, hij werd te Antwerpen geboren

voorzien van mooy beeldhouwwerk, en acht massief zilveren hanglampen, tusschen de kolommen, door de geloovigen ter eere van het Jubileum geschonken.

Na de Praaltrein op nieuw te hebben zien voorbytrekken, ging ik om 6 uur met eene der talryke retourtreinen naar Antwerpen terug, en begaf ik my daar aankomende, dadelyk naar de Zoölogische tuin, die naast het station gelegen is. De schemering viel tot myne spyt vroeger in, dan ik wel wenschte, maar was ik niettemin voldaan over de fraaye aanleg. Voor het bezien der diersoorten was het wel wat laat.

Ik keerde hierop ter stadspoorte in, soupeerde in eene Restauratie, en zocht daarna voor de laatste maal [48] het gastvrye dak van 't Hotel St Antonie op, om

Dingsdag den 25 Augustus de terug reis naar Deventer aan te nemen. Hiertoe vertrok ik s'morgens om 8 uur per spoor naar de Moerdyk, en zat van 10 tot 12 uur op de stoomboot naar Rotterdam en kwam ik te 1½ uur te Utrecht, waar een oponthoud van 2 uur my gelegenheid gaf, om de stad door te wandelen, die my nog onbekend was. Met de trein van 3½ uur ging ik verder naar Arnhem, en moest ik toen, tot *bonne-boucke*¹¹⁸ nog vier uur in eene diligence zitten, die my te 9 uur te Deventer bragt.

M. van Delden

118 *Bonne-boucke* is een onbekende uitdrukking. Mogelijk bedoelt: een route met veel grote bochten (*boucle*), met veel omwegen.

Gebruikte literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13 delen, Gorinchem 1839-1851.
- Baedeker, K., *Les bords du Rhin*, Leipzig/Paris 1910.
- Bootsma-Van Hulten, A.H.M., 'Een Rotterdams paar op huwelijksreis in 1838', in: *Rotterdams jaarboekje* 1986, 247-286.
- M. Carnier en A. Gilleir, *Een vrouw op reis. België anno 1828 volgens Johanna Schopenhauer*, Leuven 1998.
- Elias, A.M., *Een minister op dienstreis. W.E. Röell in 1807 per koets door Frankrijk*, Haarlem 1978.
- Emeis, M.G., *Het Paleis op de Dam. De geschiedenis van het gebouw en zijn gebruikers*, Amsterdam/Brussel 1981.
- Groene gids van België*, 2003.
- Hansen, M.L. (ed.), *Herinneringen aan Duitsland. Harzgebergte 1856, Taunusgebergte 1872, Baden-Baden 1902*, Overijsselse Handschriften 24, Epe 2008.
- Kurfürst Clemens August. Landesherr und Mäzen des 18. Jahrhunderts*, Keulen 1961.
- Maison du Tourisme du Pays de Bouillon*.
- Moussault, P., *Het geslacht Van Delden. Nakomelingen van Berend van Delden, die in de XVI-de eeuw te Deventer leefde*, Laren 1954.
- Strien, K. van, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795*, Utrecht 2001.
- Swillens, P.T.A., *Prisma Schilderslexicon*, Utrecht/Antwerpen 1957.

Index

- Adam. Bijbelse figuur 13, 25
Aken (Aix-la-Chapelle) 17
 Elisen-bron (Elisen brunnen) 17
 Hotêl Neullens 17
 Laurensberg 17
 Lousberg 17
 Monument de l'alliance d'Aix-la-Chapelle 17
Albert prins van Saksen-Coburg 19
Allard, Jules (Monsieur Jules). Restaurateur-pâtissier 11
Alva (Alba), Fernando Alvarez de Toledo hertog van 12, 13
Amblève. Rivier 29
Ament (dochter) 31
----, mevrouw 31
Amsterdam 7, 10, 20, 22, 24, 26
 Paleis op de Dam 10
Andenne (Andennes) 15
Antwerpen 10, 12-14, 23, 24, 29, 30, 32
 Beurs, Handelsbeurs, Hulpbeurs 11, 30, 31
 Boulevard Leopold 30
 Calvariënberg, Calvarien berg 10, 31
 Cathedrale de Notre Dame, Cathedraalkerk 10, 30, 31
 Cercle Artistique et Littéraire 30
 Dom kerkhof 10
 Faubourg de Malines 30
 Grande Place 30
 Hotêl St Antoine, St Antoine, St Antonie 10, 11, 30, 32
 H: Leijs. Kerk 14
 Koninklijke tuin 11
 Museum, Muzeum 11, 31
 Notre-Dame-à-l'Arbre 10, 30
 O.L.Vrouwekerk 30
 Park de Pepinière 30
 Place-de-meir 11, 30
 Place-verte, Place Verte 10, 30
 Quartier Rietdyke 30
 Standbeeld van Rubens 30
 St.-André, St.-Andreaskerk 11, 30
 St.-Jacobskerk 10, 11
 St. Jacques. kerk 10, 11
 St. Paul (St Pauls kerk) 10, 11, 14, 31
 Zoölogische tuin 11, 32
Ardennes. Graafschap 27
 Koninglyke jachtslot 27
Arnaud, monsieur. Gids 14
Arnhem 9, 21, 22-24, 32
 Muis-Sacrum 23
 Zwijnschoofd, het. Logement 22
 Zyp, de 23
Barmen 21
 Marks 21
 Unter Barmen 21
 Wupperfeld 21
Barré, Jean-Benoit-Vincent. Architect 24
Bassen (De Bas), Bartholomeus van. Kunstenaar 12
Bayard, Rots van 27
Beaufort. Kasteel 26
 Heer van Beaufort 26
Becking. Hotelhouder 21
Beethoven, Ludwig von. Componist 19
Beiaard. Paard 15, 27
België (Belgie) 7, 9, 13, 23-26, 30, 31
 Koninglyke familie 26
Bergsland, het 21
Bie, Robbert de 23, 30
----, mevrouw De 23, 30
---- (Zuster) 23
Bingen 20
 Logement Victoria 20
Boitsfort 25
Bonn 18, 19, 21
 Goldenen Sterne, Goldne Sterne. Hotel 18, 21
 Rijnstrasse 18
Borcette. Dorp 17
Borcette. Bron 17
Bouillon 15
Bourgondië 12
Brabant 16
Braekeleer de Oude, Ferdinand de. Schilder 14
Brake, heer. Landgoedeigenaar 19
Breda 9
Bree, Matthijs Ignatius van. Schilder 10
----, Philippe van. Schilder 10
Brussel 12-14, 17, 23-26, 28
 Allée verte 13
 Anvers 13
 Bois de la Cambre 25
 Boulevard de l'entrepot 13
 Boulevard de l'Observation 26
 Boulevards du Regent 13, 26
 Brusselsche Opera 25
 Caudenberg kerk, kerk van Caudenbergh 24, 25
 Colonne du Congrès 24
 Galerie St Hubert, Passage St: Hubert 13, 17, 24, 28
 Grand Bassin 13
 Grote Markt, Grande Place 25
 Hotêl de Flandre, Hotêl Flandre, hotêl Flanders 12, 14, 24
 Hotêl de Ville 13
 Jardin Botanique 13, 26
 Jardin Zoölogique 25

vervolg Brussel

- Koninklijk Paleis, Koninglyk paleis 12, 24
- Magdalenakerk 24
- Manneke Pis 14, 25
- Marché couverte, Marché Couvert 14, 25
- Mille colonnes. Restaurant 13
- Monument des Martyrs 25
- Muséum 14
- Muzeum Wirtz 26
- Notre Dame de la Chapelle. Kerk 25
- Observatoire 13
- Palais de la Nation 12, 24
- Palais d'industrie 14
- Palais National 12
- Passage St. Hubert *zie* Galerie St Hubert.
- Place de la Monnaie 13
- Place des Baricades 26
- Place des Martijrs 13
- Place du Congres 24
- Place-Royale 12, 24, 26
- Quartier Léopold 12
- Rue de Loi, Rue de Lois 12
- Rue de Malines 25
- Rue Madeleine 12
- Rue Neuve 25
- Rue Royale, Rue Roijal 13, 24, 26
- Sint-Goedele, St. Gudule. Kerk 13, 25
- Sint-Jacob-op-Koudenberg, St Jacques, St Jaquis de Caudenbergh. Kerk 12, 13, 24
- St. Joseph. Kerk 12
- St.-Michielskathedraal 25
- Stadhuys 25
- Station du Luxembourg 26
- Station du Midi 25
- Station du Nord 25, 26
- Théâtre Royal 13
- Vauxhal, Vauxhall 24-26
- Warande. Park 12, 24
- Budde, Van. Koetsier 9
- Camilla *zie* Kötsch, Camilla von.
- Cascade de Coö. Waterval 29
- Cats, Jacob. Dichter 7, 9
- Charlemont 23, 27
- Charleroi 14
- Chaudfontaine (Chaufontaine) 17, 28
- Chemin de fer du Grand Luxembourg 28
- Christus *zie* Jezus Christus.
- Clemens August. Keurvorst van Keulen 19
- Clemensruhe. Lustslot 18
- Cockerill (Coqueril), John. Industrieel 16
- Delden, Aleida van (mij, ik) 7, 9, 10, 14, 19, 22
- , Berend van (Vader) 7, 9, 15, 19
- , familie (de Van Deldens) 7
- , Jan van (broer, broeder) 15, 24
- , Mattheus (M.) van 7, 23-27, 29, 31-32
- , Maurits van 15
- Delft 23
- Demanet, heer 15
- Den Haag 13
- Deutz 18, 21
- Hotêl Prins Carl 18
- Deventer 7, 9, 20, 22, 23, 32
- Daventriafeest 23
- Dillen sur Lesse 27
- Cierguon. Lustslot 27
- Kasteel 27
- Dillens (Dillers), Adolphe. Kunstenaar 12
- , Hendrik. Kunstenaar 12
- Dinant 14, 15, 26, 27
- Citadel, fort 15, 27
- Hotêl Tête d'Or 15, 26
- Mont Orgueil. Fort 15
- Doazan, Jules. Prefect 20
- Doesburg (Doesborg) 20
- Dohan, kasteel de 15
- Dordrecht (Dortrecht, Dortregt) 9, 14, 24
- Grote Hoofdpoort 9
- Drachenfels. Berg 18, 19, 21
- Driebergen 24
- Duchêne de Ruville et Thibaut, familie 15
- Duitsland 7
- Duquesnoy, Frans. Beeldhouwer 14, 25
- Dusseldorf 21
- Alleé Strasse 21
- Drei Reichs Kronen. Hotel 21
- Hofgarten 21
- Dijk (Dyk), Antonie van. Schilder 30
- Dijk, de. Rivier 26
- Egmond, Lamoraal graaf van 13
- Ehrenbreitstein (Ehrenbreidsteijn). Vesting 20
- Ehrenbreidsteijn. Dal (Thal) 20
- Elberfeld 21
- Elisenhöhe (Elisen Höhe) 21
- Eller, heer 21
- Emmerik 22
- Engeland 26
- Eva. Bijbelse figuur 13, 25
- Francorchamps 29
- Frans I. Keizer van Oostenrijk (l'empereur d'Autriche) 17
- Frederik.Prins der Nederlanden 13
- Frederik Willem IV. Koning van Pruisen (roi de Prusse) 17
- Freyr (Freij, Freijer) Grot 15
- Freyr (Freyer, Freijer, Freij). Kasteel 15, 26
- Geefs, Guillaum. Beeldhouwer 13
- Geisenheim (Giesenheim) 20
- Gembloux 14
- Gent 12
- Ginkel, mevrouw 22
- Givet 15, 23, 26, 27
- Hotel Mont d'Or 27
- Standbeeld van den Componist Mehul 27
- God 17

- Godesberg. Berg 21
 Godesberg 21
 Goldenberg, Theodoor 25
 Graaf, heer Van de 13
 ----, mevrouw Van de 13
 Grétry, André Erneste Modeste. Componist 28
 Groenendael (Groenendal) 25
 Groesbeek. Bron 29
 Groningen 7
 Groot-Brittannië 17
 Haegen, Jan-Baptist van der. Beeldhouwer 13
 Han (Hann, Han-sur-Lesse). Grot 27
 Handelsblad. Krant 29
 Hanswijk 26
 Hanswijkkapel 26
 Hanswyk, OLVrouw van 31
 Harderwijk (Harderwyk) 23
 Harz. Gebergte 7
 Heemskinderen, de vier 15, 27
 Hendrik I. Hertog van Brabant 25
 Hendrik IV. Koning van Frankrijk 12
 Henvard, Madame 17
 Hoëgne. Rivier 28
 Holland 31
 Holsenfels. Berg 20
 Honnef 19
 Hoorne (Horne), Filips van Montmorency graaf van 13
 Houck, Aleida Johanna van Delden- (Moeder) 7, 9, 10, 12, 14, 15, 19
 Huy (Huij) 15, 28
 Citadel 15
 Ierland 17
 Jan van Oostenrijk (*Don Juan*, Don Juan d'Autriche).
 Landvoogd der Nederlanden 13
 Jans *zie* Reinders, Jans.
 Jemelle. Station 28
 Jeruzalem 11
 Heilig Graf 11
 Jezus (Christus, Heiland) 11, 14, 18
 Johannesberg. Berg 21
 Johannisberg. Kasteel en stadje 20
 Kaiser (De Kaijzer), Johann Wilhelm. Kunstenaar 12
 Karel V. Heer der Nederlanden 16, 19
 Kerkhoven, Caroline 20
 Keulen 17, 18, 21
 Diorama 18
 Dom 17, 18
 Hotêl Disch 17, 18
 St Petrus. Kerk 18
 Keijzer, De. Muzeumdirecteur 11
 Knegjes, heer 19
 Koblenz (Coblenz) 20
 Fontein 20
 Hotêl Bellevue 20
 Königswinter 19
 Kötsch, Camilla von (vriendin) 17, 18
 ----, Von (Vader). Oberinspektor 17
 Kreuzberg (Kruis berg) 18
 Lahneck. Kasteel 20
 Laken (Laeken). Kasteel 24
 Leiden 15
 Lemaire, heer 30
 Leopold I. Koning van België 11-13, 24
 Leopold II. Koning van België (Kroonprins) 26
 Lesse. Rivier 27
 Leuven 13, 30
 Sint-Michielskerk 13
 Leys (Leijs), Hendrik. Kunstenaar 14
 Logchem, heer Van 16
 Louisa Augusta Wilhelmina Amalia. Prinses van Pruisen 13
 Louise-Marie. Hertogin van Orléans 12
 Löwenberg. Berg 19
 Lublij Felsen. Bergen 20
 Luik 15, 16, 17, 21, 23, 28, 30
 Hotêl de l'Europe 15
 Les trois Graces. Fontein 16
 Passage Lemmonier, Lemonnier 17
 Societeit belle-vue 16
 Standbeeld van Gretry 28
 Universiteitsgebouw 28
 Vieux Palais 16
 Vieux Pont 16
 Maas. Rivier 14, 26, 27, 28
 Maasdal 26, 27, 28
 Maaskant 14
 Maasoever 27
 Maasvaart 15
 Maastricht 12, 15
 Malsenfels. Berg 20
 Maria (Heilige Maagd, St Maagd, O.L. Vrouw) 25, 26, 31
 Maria *de Rijke* (Marie van Bourgondie), hertogin van Bourgondië en gravin van Vlaanderen 12
 Matthieu (Mathieu), Lambert-Joseph. Schilder 13
 Mechelen (Maline) 12, 23-26, 30, 31
 Cathedraalkerk 26
 Hanswyken straat 31
 Jardin d'Horticulture 31
 Kerk van O.L. Vrou Hanswyk, Kerk van Hanswyk 26, 31
 St.-Romboutskathedraal 26
 Méhul (Mehul) Etienne Nicolas. Componist 27
 Middelhoven, heer 15
 ----, mevrouw 15
 Moerdijk (Moerdyk, de) 9, 24, 32
 Moeselbrücke 20
 Moeselthal 20
 Möller, J.B. Winkelier 19
 Mont A baijard 15

- Namen (Namur) 14, 15, 23, 26, 28
 Cathedrale St Aubin 14, 28
 Citadel 14, 28
 Hôtel d'Harscamp 14, 28
 Kaserne 28
 Place d'Armes 28
 St.-Aubain. Kathedraal 14
 St.-Loup, St Lou. Kerk 14
- Napoleon 10
- Nederland(en) 12, 13, 25, 26, 29
- Neumann, Balthazar. Architect 19
- Niederwald 20
- Nieuwpoort 12
- Nonnenwerth. Klooster 19
- Northorn 7
- Oberwesel 20
- Odevaere, Jozef Dionysius. Schilder 12
- Odyk 24
- Ölberg (Oëlberg). Berg 19
- Ooi, Van. Beeldhouwer 11
- Oostenrijk (Autriche) 13, 17
- Oost-Indië 7
- Orléans 12
- Oudergem (Waudrichem)
- Ovens (Van Oven), Jurriaen. Schilder 12
- Parijs (Parys) 25
 Bois de Boulogne 25
- Pepinster 17, 28
- Peter I *de groote*. Tsaar van Rusland 29
- Peter III. Tsaar van Rusland (l'empereur de Russie) 17
- Petersberg. Berg 19
- Petrus *zie* Sint-Petrus.
- Pfaffendorf 20
- Pfaffendorfer Höhe 20
- Philips II. Heer der Nederlanden 16
- Pilatus. Romeins landvoogd 18, 19
- Pizzoni, M.J. Architect 28
- Poppelsdorf 18, 19
 Muséum Clemens Ruhe 18
- Portielje, familie 31
 ----, heer J. 30, 31
- Pruisen (Prusse) 13, 17
- Rauwthal. Spinnerij 21
- Reinders, familie (de Reindersens) 14, 15
 ----, Jans 14, 15, 22
 ----, Rudolf (broer) 14, 15
- Reunig 19
- Rittershausen 21
- Rocheport (Rockefort) 23, 27, 28
 Hotel Etoile d'Or 28
- Rochus Capelle 20
- Rodenburg, familie 14
- Roland. Ridder 19
- Rolandseck (Rolands-Eck) 19
- Rome 18
- Rotterdam 9, 24, 32
 Station 9
- Rozendaal (Rosendaal) 9
- Rubens (Rubbens), Peter Paul. Schilder 10, 14, 17, 30, 31
- Rüdesheim (Rudesheim) 20
- Rusland (Russie) 17
- Rijn (Rhijn). Rivier 7, 9, 17-20, 22
 Rhijngau, Rheingau 20
 Rijnoever 20
 Rhijnvaart 20
- Rysewyk, familie Van 24
 ----, Van (Nicht uit Delft) 23
 ----, Van. (Nicht uit Harderwijk) 23
 ----, Van (Zwager) 23
- Saksen-Coburg 26
- Samber (Sambre). Rivier 14, 28
- Sauveniere. Bron 29
- Schaepkens (Schaapkens), Theodoor Lambert
 Antoine. Kunstenaar 12
- Schafgans. Fotograaf 18
- Schelde. Rivier 30
- Seraing 16
- Siegburg 19
- Singendonk. Student 15
- Sint (St)-Goar 20
- Sint (St)-Nikolaas 14
- Sint-Petrus (Petrus) 18
- Sint (St)-Pierre. Dorp 24
- Sint-Ursula (St. Ursule) 18
- Slingeneyer (Slingeneijer), Ernst. Schilder 13
- Soignes (Soignei) 25
- Spa 17, 23, 28, 29
 Bron du Pouhon 28
 Courzaal 29
 Hotel des Pays-Bas 28
 Promenade de quatre heures 29
 Promenade de sept heures 29
 Redoute 29
- Stavelot 29
- Stolzenfels (Stolsenfels). Berg 20
 Kasteel 20
- Stolzenfels. Stadjie
- Tervuren (ter Vueren) 24
 Kasteel 24
 Park 24
- Timmerman, dames 17
- Tol, heer Van. Officier 20, 22
 ----, heer Van (broeder). Kolonel 20
- Tonnelet. Bron 29
- Utrecht 24, 32
- Val-Saint-Lambert (Val St: Lambert) 15, 16
- Verboeckhoven (Verboekhoven), Eugène Joseph.
 Schilder 12, 14
 ----, Lodewijk (de Oude). Schilder 12, 14
- Verbruggen, Hendrik Frans. Beeldhouwer 13

Verviers 17, 23, 29
 Verweijde, heren 20
 Vesdre. Rivier 28, 29
 Vesdredal 28, 30
 Victoria. Koningin van Groot-Brittannië en Ierland
 17, 19
 Villers-sur-Lesse 27
 Vlaanderen 7, 12
 Voomberg, heer 20
 Vos, heer 13
 ----, mevrouw 13
 Vries, heer De 20
 Vijfhuis, Adam 20
 Wallonië 7
 Wassenaar, Baron 20
 Waterloo 12
 Waterzaagmolen 21
 Waudrichem 24, 25
 Weeninck, juffrouw (jufvrouw) 9
 Werlée, heer 19
 Wesel 17
 Westervoort 22
 De Tent. Restaurant 22
 Schipbrug 22
 Westfalen (Westphalen). Streek 20, 21
 Wiesbaden 20
 Willem I *de Zwijger*. Prins van Oranje 13
 Willem I. Koning der Nederlanden 12, 29
 Willem II (prins Willem, prins van Oranje). Koning
 der Nederlanden 12, 24
 Wit, Jacob de. Schilder 10
 Wizeman. Kardinaal 26
 Wupper. Rivier 21
 Wupperthal 21
 Zaan, de 15
 Zevengebergte 18, 19
 Zutphen 9
 Zwitserland 7
 Zwolle 13

Eerder is in deze serie verschenen:

1	DIERBARE LAURA Brieven van Rudolf Sandberg 1823 – 1830	14.-
2	HOOGH WEL GEBOREN HEER EN NEEF Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782 – 1787	8.-
3	NAAR PARIJS Een reisverslag van enige Zwolse heren naar de Franse hoofdstad in 1777	7. ⁵⁰
4	LIEVE NAATJE Brieven van Elsje Feith aan Naatje Siertsema, en andere familieleden	8. ⁵⁰
5	EENE REYSE NA VLAANDEREN EN BRABAND Een reisverslag van Lambertus Nilant uit 1768	8. ⁵⁰
6	AEN ALLE VRINDEN MET RESPECT Correspondentie van familie Nilant 1698 - 1762	9.-
7	VAN FOLIO TOT DUODECIMO Negen particuliere Zwolse bibliotheken	10.-
8	VERLOREN HUISELIJK GELUK Gedichten en overpeinzingen 1795 - 1817	7. ⁵⁰
9	BANKROET De ondergang van Johan Willem Simon baron van Haersolte 1810	17. ⁵⁰
10	GELIEVE HET DAER HEEN TE DIRIGEREN... De brieven van Willem V aan Arend Sloet tot Tweenijenhuisen 1771 - 1785	9.-
11	ALLER TREFFENDST EN STOUT De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837	6.-
12	BROEDER IN APOLLO Brieven en alba amicorum van Zwolse dichters 1800 - 1840	12.-
13	EEN GROTE TOUR Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland 1684 - 1685	10.-
14	LEVENSBERICHT De autobiografie van J.F. Serrurier 1771 - 1844	11.-
15	EEN HELE COURANT De correspondentie van de familie Bangeman 1804 - 1881	11.-
16	REISEBOEK Vijftien reisverslagen van de jonge graaf van Rechteren Limpurg 1804 - 1813	8.-
17	DE GEWIGTIGSTE GEBEURTENISSEN Het studentendagboek van Adolph F.L. graaf van Rechteren Limpurg 1814-1817	12.-
18	OVER GROTE KEIEN NAAR PARIJS De huwelijksreis van graaf van Rechteren Limpurg 1824	7.-
19	LIEVE PAPA! Brieven van W.B. Blijdenstein, bankier te Londen aan B.W. Blijdenstein, bankier te Amsterdam 1895-1907	14.-
20	AANGENAME RENCONTRES Drie reisherinneringen aan de Rijn 1821, 1840 en 1865	8.-
21	PERROKIETEN EN PAPAGAYEN, PAPAIJERS EN PISANGS Een reis om de wereld 1824 - 1826	7.-
22	SCHOUWSPLEN Een reis naar de Middellandse Zee 1834	8.-
23	HET ANKER WORDT GELIGT Brieven vanuit de hele wereld van J.C. baron van Haersolte 1824 - 1834	14.-
24	HERINNERINGEN AAN DUITSLAND Harzgebergte 1856, Taunusgebergte 1872, Baden-Baden 1902	9.-
25	EN ROUTE Drie reisjournalen van Rudolphina gravin van Rechteren 1827, 1836 en 1838	9. ⁵⁰
26	EER EN LUISTER Het proces om de havezate Haerst 1786 - 1803	9. ⁵⁰
27	TAL VAN BERGEN EN BOSSCHEN Een reis naar Saksen, Bohemen en het Thüringerwoud 1876	8.-
28	GEFNUIKTE AMBITIES Geen geld en eer voor onwettigen 1834-1900	10.-
29	EEN WAARLYK PRACHTIG LANDSCHAP Een reis door Graubünden en Glarus 1875	8.-
30	AFGEZEIJLD Een commissie naar Staats-Vlaanderen 1783	7.-
31	ONBESCHRYFELYK GROOTSCH Een wandeling door Zwitserland 1869	9.-
32	WILDROMANTISCH Een tocht door Beieren, Tirol en Oostenrijk 1878	8.-
33	EEN ALLERDROEVIGST TREURTONEEL Een mislukte reis naar Noord-Amerika 1783	7.-
34	EEN ONAFHANGELIJK WIJS EN ALMAGTIG WESEN De geloofsbelijdenis van Margaretha Isabella van Ittersum tot Relaeer 1801	10.-

35	TOT LOSSER GEKOMEN
Het notitieboek van Aleida Leurink 1698-1754	15.-
36	'T IS EENE TOOVERWERELD
Een bezoek aan de wereldtentoonstelling te Wenen en een tocht in Salzkammergut door Mattheus van Delden 1873	8.-
37	EEN AANBLIK EENIG IN ZYN SOORT
Mattheus van Delden in Tirol en in het noorden van Italië 1868	10.-
38	s'LANDS WIJZE, s'LANDS EER
Beschrijving van Londen, Wight en Noord-Wales door Mattheus van Delden 1879	9.-
39	REIJSJES NA MUNSTERLAND
Floris Willem Sloet tot Warmelo, 1776; Hendricus Octavius Feith, 1814 en 1817;
Adrien Jean Elisa van Bevervoorden, 1834	9.⁵⁰
40	ONGEMEENE LIEFDE EN GENEAGENTHEYT
Hendrik Berents' journaal van zijn reis naar de Doopsgezinde Broeders in Pruisen, 1719
Digitale uitgave	5.-
41	THEE DRINKEN
Het dagboek van Steven van Delden en Aleida Catharina Houck, 1812-1824
Digitale uitgave	5.-
42	REIZEN VOOR GENOEGEN
Een reisje van Aleida van Delden door België en langs de Rijn, 1856, en van Mattheus van Delden door België, 1863
Digitale uitgave	5.-

O V E R I J S S E L S E H A N D S C H R I F T E N

Te bestellen bij Streng, Woesterweg 5, 8162 RW EPE
Tel.: 0578 614388. E-mail: jcstreng@planet.nl